

MEHMET EMİN RESULZADE ÖNDERLİĞİNDE TÜRKİYE’DE ÇIKARILAN AZERBAIJAN SİYASİ MUHACERET DERGİLERİ

*Dr. Öğr. Üyesi Vefalı ENSEROV**

Özet

27 Nisan 1920’de Azerbaycan’ın Ruslar tarafından işgali sonrasında, bu işgali kabullenmeyip diğer ülkelere muhaceret¹ eden aydınlarla Azerbaycan muhaceret tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Söz konusu bu dönemde Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kurucusu ve devlet başkanı Mehmet Emin Resulzade, ülkenin önde gelen aydınlarını Azerbaycan’ın bağımsızlığı uğruna mücadele için yurt dışında bir araya getirmeyi başarmıştır.

Rus yayılcı siyasetine karşı mücadele eden Azerbaycan siyasi muhaceretinin asıl amacı ülkenin tekrar bağımsızlığına kavuşturulmasıdır. Bu anlamda muhaceret topluluğunun farklı ülkelerde çıkardığı 30’a yakın yazılı basın organı, mücadele yıllarına ışık tutması bakımından tarihi önem arz etmektedir. Azerbaycan muhaceret tarihinin en önemli dönemini kapsayan ülkenin Rus işgalinden 1930’lu yıllara kadar Türkiye’deki döneminde özellikle peş peşe çıkardığı dergilerle muhaceretteki mücadeleye, 1918’de kurulan Cumhuriyet öncesi Milli Mücadele’de olduğu gibi yine Resulzade’nin öncülük yaptığı görülmektedir.

Resulzade’nin 1923 senesinde İstanbul’da çıkardığı “Yeni Kafkasya” mecmuası ile başlayan Azerbaycan siyasi muhaceret basını, yine Resulzade önderliğinde çıkarılan “Azeri Türk”, “Odlu Yurt” dergileri ile faaliyetini sürdürmüş ancak Sovyet Rusya’sının talebi ve Türkiye’ye baskı yapması üzerine bu dergiler sırasıyla kapatılmıştır.

1930’larda Resulzade de dâhil muhaceretin önde gelen isimleri, Türkiye’yi terk etmeye mecbur bırakılsalar da onların Türkiye’ye bağlılıkları hiçbir zaman azalmamıştır. Söz konusu bu isimler, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra tekrar Resulzade önderliğinde Ankara’da teşkilatlanarak mücadelelerini fikri zeminde sürdürmüşlerdir. Türkiye’de verilen uzun bir aradan sonra 1952 senesinde Resulzade’nin çıkardığı “Azerbaycan” dergisi ile mücadelelerini devam ettiren Azerbaycanlı aydınlar, mücadelenin canlı tutulması ve sürekliliği için basın organlarının gücünden yararlanmışlardır.

Bu çalışmada; muhaceret basın organları arasında Resulzade’nin Türkiye’de çıkardığı “Yeni Kafkasya”, “Azeri Türk”, “Odlu Yurt” ve “Azerbaycan” dergileri araştırılmış, çalışmada literatür taraması yöntemi kullanılmış, muhaceretin sebepleri ve Resulzade’nin Türkiye’ye muhacereti de genel hatlarıyla ele alınmıştır.

Çalışma kapsamında adı geçen dergiler taranmış ve yardımcı kaynaklardan da yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Muhaceret Basını, Mehmet Emin Resulzade, Yeni Kafkasya Dergisi, Azeri Türk Dergisi, Odlu Yurt Dergisi, Azerbaycan Dergisi

THE PUBLISHED JOURNALS OF AZERBAIJAN POLITICAL IMMIGRATION IN TURKEY UNDER THE LEADERSHIP OF MEHMET EMİN RESULZADE

Abstract

The new period of Azerbaijan immigration history had started after the rejection of the Russian occupation on April 27, 1920 since Azerbaijan intellectuals who refused the occupation and immigrated to other countries. The sake for the struggle of independence of Azerbaijan, President and founder of Republic of Azerbaijan Mehmet Emin Resulzade was able to managed to bring together abroad prominent intellectuals of the country.

Against Russian exploitation politics to get re-independence of the country was a main aim of Azerbaijan political immigration. In this sense, nearly 30 press that emigrants were published in different countries have a historical importance in terms of understanding of the years of struggle. As the most important period of immigration in the early years in Turkey, as in pre-republic national struggle of Azerbaijan, especially with his consecutively published magazines Resulzade’s leadership again was an important factor here.

* İnönü Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Radyo-Televizyon ve Sinema Bölümü, e-mail: vafali.ansarov@inonu.edu.tr

¹ Türk Dil Kurumu Sözlüğü’nde muhaceret kelimesi “Göç, göçme; yaşamakta olduğu ülkeden yabancı bir ülkeye uzun veya kısa süreli yerleşmek için gitme” anlamında kullanılmaktadır (TDK, 09.01.2018).

The Azerbaijani political immigration press, which started with “Yeni Kafkasya” magazine that published by Resulzade in Istanbul in 1923, continued its activities with the “Azeri Turk” and “Odlu Yurt” magazines which also published under the leadership of Resulzade followed the same publication policy. However of Russian demand and pressure on Turkey these journals closed in order.

In the 1930s Resulzade and other prominent names of immigration were constrained to leave Turkey. Nevertheless their loyalty to Turkey has never diminished. Then for continuing their struggle as an ideologically and intellectually they were organized again in Ankara under the leadership of Resulzade after the Second World War. So after a long break in Turkey, Azerbaijani intellectuals continued their struggle with the “Azerbaijan” journal which has published by Resulzade in 1952. For keeping the struggle alive and its continuity, Azerbaijan immigrants benefited the power of the Press and they didn’t give up never, even despite of difficulties and troubles that they faced during the struggle process.

In the scope of this research “Yeni Kafkasya”, “Azeri Turk”, “Odlu Yurt” and “Azerbaijan” journals which published by Resulzade among the immigrants press in Turkey were investigated. As the subjects Resulzade’s emigration to Turkey and the reasons of immigration also were discussed in general terms.

In this research aforementioned magazines were screened and auxiliary resources also were used.

Keywords: *Immigration Press of Azerbaijan, Mehmet Emin Resulzade, Journal of Yeni Kafkasya, Journal of Azeri Turk, Journal of Odlu Yurt, Journal of Azerbaijan*

Giriş

1804-1813 yılları arasında Birinci Rusya - İran Savaşı sonucunda yapılan Gülistan Antlaşması (1813) ve on üç sene sonrasında 1826 yılında tekrar başlayan İkinci Rusya - İran Savaşı sonucunda yapılan Türkmençay Antlaşması (1828), Azerbaycan tarihinde ciddi bir dönüm noktası olmuştur. Rusya ile İran arasında imzalanan ve birbirini tamamlayan bu iki anlaşmayla; Azerbaycan topraklarının kuzeyi Çarlık Rusya’sının, güneyi ise İran Şahlığı’nın yönetimine geçmiştir. Azerbaycan’ın güneyi (Güney Azerbaycan) günümüzde de İran’ın sınırları içerisinde yer almaktadır. 1828 yılından 20. yüzyılın başlarına kadar Rusya’nın esaretinde kalan Kuzey Azerbaycan ise Marksizm ve Bolşevizm kargaşasından da yararlanarak milli mücadele ile bağımsızlığını ilan etmiş ve 28 Mayıs 1918’de tüm Müslüman toplulukları arasında ve Türk dünyasında ilk laik ve demokratik cumhuriyet olan Azerbaycan Cumhuriyeti kurulmuştur. Mehmet Emin Resulzade’nin liderliğinde kurulan bu cumhuriyet, yaklaşık iki sene yaşayabilmiş ve 27 Nisan 1920’de Rus işgaline maruz kalarak tekrar bağımsızlığını kaybetmiştir. Böylece 20. yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleşen Azerbaycan siyasi muhacereti, özellikle 1920 senesinde ülkenin Ruslar tarafından işgali ile hız kazanmıştır. Yukarıda adı geçen anlaşmalar ise, Azerbaycan siyasi muhaceretinin oluşumunu hazırlayan tarihi sebepler olarak değerlendirilmektedir.

19. yüzyılın başlarında Azerbaycan’ın ikiye bölünmesi ve Kuzey Azerbaycan’ın Rusya tarafından istilasıyla başlayan muhaceret üç döneme ayrılmaktadır (İbrahimli, 1996: 96):

Birinci dönemde; Gülistan Antlaşması’nın şartlarını kabul etmeyen Azerbaycan’da söz sahibi olan ağalar, ülkeyi yabancılardan arındırmaya ve Azerbaycan’ın bütünlüğünü sağlamaya çalışmıştır.

İkinci dönemde; Azerbaycan muhacirleri Türkçülük, milliyetçilik ideallerinin oluşması ve gelişmesinde önemli rol oynamış, Rusya tarafından baskı altında tutulan halkların milli bağımsızlığını, Kafkasya Konfederasyonu meselesinin ideoloji-siyasi ve teorik esaslarını hazırlayarak onu ilk kez uluslararası kamuoyunun gündemine getirmiştir. Bu dönemdeki çalışma ve mücadelenin sonucunda Azerbaycan 1918’de bağımsızlığına kavuşmuştur.

Üçüncü dönem ise Azerbaycanlı muhacirlerin 27 Nisan 1920’de gerçekleşen Bolşevik istilasını ile kaybedilmiş millî bağımsızlığa yeniden kavuşmak için 1980’lerin sonlarına kadar sürdürdükleri mücadeleyi kapsamaktadır.

Bu noktada çalışmanın ana çizgisini, üçüncü dönemde M. E. Resulzade tarafından çıkarılan Azerbaycan siyasi muhaceret dergileri oluşturmaktadır.

Şunu belirtmekte yarar var ki, Azerbaycan’da Çarlık Rusya’sının hüküm sürdüğü 1918 yılı öncesinde millî mücadele ruhunun doğuşu ve geliştirilmesinde yazılı basının önemli rolü olmuştur. Bu durum Mirza Bala tarafından şöyle aktarılmıştır: *“Millî şuurun doğmasında, gelişmesinde ve gerçekleşen bir ideal halinde, milli bir güneş gibi parlamasında büyük bir rol oynayan Azerbaycan millî matbuatı, çarlar saltanatı devrinde, istiklâl çağına ulaşınca kadar, çok çetin bir yol kat etmiştir. Bu çetin yolda milli ideali çelikleşen bir irade ile ve muvaffakiyetle temsil eden milli matbuat müstevli Rus idaresini endişeye düşürmüştür”* (1953: 8). Öyle ki, 1875’te çıkarılan ve Azerbaycan millî basınının temelini oluşturan “Ekinci” gazetesi bile 1877’de Rus-Türk harbi nedeniyle kapatılmıştır. Daha sonra 1879-1891 yılları arasında yayımlanan “Ziya”, “Ziya-yı Kafkas” ve “Keşkül” gazete ve dergileri de sırasıyla kapatılmış ve 1903 yılına kadar 12 sene boyunca Azerbaycan gazetesiz kalmıştır. 1903’te Şahtahlı Mehmet Ağa tarafından çıkarılan “Şark-ı Rus” adlı Türkçe ilk günlük gazeteyi, 1905 inkılâbının da bir süreliliğine oluşturduğu serbest ortam zemininde “Hayat” (1905-1906), “Füyuzat” (1906-1907), “Debistan” (1906-1908) ve “Molla Nasreddin” (1906-1931) gibi ilmi, edebi ve mizahi dergiler takip etmiştir. Bu yayınların başında Ali Merdan Topçubaşı, Ali Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu ve Celil Mehmetkuluzade gibi dönemin önemli isimleri yer almıştır (Bala, 1953: 9).

Yukarıda adı geçen basın organlarını, 1918’de Cumhuriyetin kuruluşuna kadar “Rehber” (1906-1907), “Behlül” (1906), “Tekamül” (1906-1907), “Taze Hayat” (1907-1908), “İttifak” (1908-1909), “Zenbur” (1909-1910), “Seda” (1909-1911), “Seda-yı Kafkas” (1908-1916), “Hakikat” (1909-1910), “Güneş” (1910-1911), “Hilal” (1910-1911), “Yeni İrşat” (1911-1912), “İkbal” (1909-1917) gibi farklı tarihlerde çıkan çeşitli gazete ve dergiler izlemiştir.

Azerbaycan basın tarihinde önemli yer tutan basın organlarından biri de Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kurucusu Mehmet Emin Resulzade tarafından Cumhuriyet öncesi çıkarılan “Açık Söz” (1915-1918) gazetesidir ki, bu gazete bağımsızlık düşüncesine öncülük etmiştir. Bu sebeptendir ki, 1918 Mart katliamı sırasında Bolşevikler bu gazetenin matbaasını ateşe vermişlerdir. “Açık Söz”ün dışında “Mektep” (1911-1920), “Şelale” (1913-1914), “Dirilik” (1914-1916), “Basiret” (1914-1920) gibi dergiler de o dönem geniş okuyucu kitlesine sahip olmuşlardır. 28 Mayıs 1918’de Azerbaycan Cumhuriyeti kurulduktan sonra ülkenin bağımsızlığı yaklaşık iki yıl sürmüş, “Azerbaycan” (1918-1920), “Azerbaycan Hükümeti’nin İhbarı” (1918-1920) gibi basın organları ilk cumhuriyet döneminde yayımlanmıştır (Bala ve Önal, 1991: 86-87).

Yeniden 19. yüzyıla dönülürse daha önce de vurgulandığı gibi o yıllarda ortaya çıkan Rusya-İran savaşları sonucu Azerbaycan’dan dışarıya başlayan muhacir akını, özellikle 1853-1856 yıllarında Kırım ve 1877-1878’deki Rus-Türk savaşları ile daha da hızlanmıştır. Bu savaşların yarattığı siyasi, sosyal ve ekonomik problemlerden dolayı muhaceret edenlerin sayısı zaman içinde daha da artmıştır. Ancak 19. yüzyılın sonlarına doğru geçici istikrar ortamı oluşsa da bu istikrar, 20. yüzyılın başlarında 1905-1907 yıllarında Bakü’de de güçlü yankı uyandıran Birinci Rus İhtilali ile bozulmuştur. Bu ihtilalin bastırılmasıyla başlayan takipler, siyasi

faaliyetlerin yasaklanması, Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Emin Resulzade gibi tanınmış fikir adamlarını ve diğer önde gelen aydınları ülkeyi terk etmeye zorlamış (İbrahimli, 1996: 88-89) ve böylece Azerbaycan'dan dışarıya muhacir akını başlamıştır.

Sonradan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucusu ve devlet başkanı olarak tarihe geçen Mehmet Emin Resulzade, 1908'de Rusların takibinden kaçarak İran'a gitmiş, 1911 yılına kadar Tahran'da çıkarılan "İran-ı Nev" (*Yeni İran*) gazetesinin başına geçerek faaliyetini sürdürmüştür. Ancak Rusya'nın Resulzade'yi İran'dan geri talep etmesi üzerine Resulzade İran'ı terk etmek zorunda kalmıştır. 1911 yılında Tahran'dan İstanbul'a giden Resulzade, Romanovlar sülalesinin 300 yıl hüküm sürmesi nedeniyle yapılan kutlamalar kapsamında Çar hükümetinin 1913'te siyasi muhacirler için çıkardığı af ilanından sonra İstanbul'dan Bakü'ye dönmüş ve kendisi Türkiye'de iken kurulan Müsavat Partisi'nin başkanlığına geçmiştir (Bala, 1955: 135-136).

Bundan sonra Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesi daha fazla hız kazanmıştır. Başta Resulzade olmak üzere aydın mücahitlerin çaba ve mücadeleleri sonucu Azerbaycan 1918'de bağımsızlığına kavuşmuş ve Azerbaycan Cumhuriyeti kurulmuştur. Ancak 23 ay sonra yine Rus işgali ile bağımsızlığını tekrar kaybetmiş ve bu tarihten itibaren Azerbaycanlı aydınlar için uzun ve zorlu bir muhaceret hayatı başlamıştır.

1920 Rus işgali öncesi ve sonrasını Azerbaycanlı muhacir aydınlardan Mirza Bala Mehmetzade şu şekilde anlatmaktadır (1956: 51):

Bütün milletleri karıştırıp kaynaştırmak suretiyle tek bir dil ve tek bir kültür etrafında "Sovyet Milleti" vücuda getirmek için (...) Sovyetler Birliği Komünist Partisi ve onun "hükümeti" adını taşıyan tedhiş ve imha makinesi, zengin bir medeniyet mirasına ve kültür geleneğine malik tarihi milletleri birer milli varlık olarak yok etmek ile meşguldür. Medeniyet dünyasının gözü önünde tatbik edilen bu kanlı katliam planının Azerbaycan'a taalluk eden kısmı şöyle hulusa edilebilir: 1917 Şubat inkılâbından sonra kendisini kuvvetle hissettirmeye başlayan milli Azerbaycan istiklal hareketini önlemek için, 1918 yılı Martında ve Azerbaycan Cumhuriyetinin istiklaline nihayet verildikten sonra, 1920 yılının Nisan, Mayıs ve Haziranında, milli münevver kadroyu yok etmek için yapılan umumi ve kitlesel katliamlar, kızıl istilaya karşı ayaklanan memleketi karış-karış tarayan ceza müfrezelerinin kanlı icraatı, (...) muhtelif içtimai sınıfların imhası, mülkiyetin ilgası, milli servetin yağma edilmesi, iktisadi esaret ve istismar neticesi olan umumi sefalet, (...) milli yazının ve milli alfabenin değiştirilmesi, milli tarihin tahrifi, gayri meskun arazinin imarı bahanesiyle yapılan muhaceret ve kolonizasyon, bu kanlı icraata mukavemet eden münevver zümrenin tasfiyesi ve daha bir çok kanlı tedbirler...

Her yönden millî tahribata yol açtığı düşünülen Rus işgali bir başka makalede şöyle tasvir edilmektedir (Aküzüm, 1974: 7): "*Azerbaycan, kendi politik kaderi üzerinde hiçbir karar veremez oldu. Azerbaycan kültürü, edebiyatı ve tarihi tahrif edildi. Milli kültür Bolşevik Rus rengine büründü. Okullarda Türk tarihi kaldırılarak Rus tarihi okutulmaya başlandı. Azerbaycan'da hiç kimse kendisine Türk diyemez oldu. Türk kelimesi tamamen yasak edildi.*"

İşgal sonrası Rusya'nın istismarcı siyasetine karşı gelen Azerbaycanlı aydınların bir kısmı, Rus şovenizminin kurbanı olurken diğer kısmı ise ülkeyi terk etmek zorunda kalarak başta Türkiye olmakla başka ülkelere muhaceret etmişlerdir. Bu kişiler gittikleri ülkelerde Rus hegemonyasına, onun istilacı siyasetine karşı faaliyetlerde bulunmuşlardır.

"Tarihte Muhaceretin Rolü" adlı bir makalede, muhaceret yıllarında verilen bağımsızlık mücadelesinin fikirselsel anlamda yürütülmesi şöyle dile getirilmiştir (Azerbaycan Dergisi, 1956: 1) :

Mahkumiyet altında bulunan milletlerin fikri mücadele sahasında yetişen idealist bir zümresi, memleketleri dahilinde hüküm süren yabancı istibdat idaresine karşı son imkanlarına kadar dövüştükten sonra, sırf milli istiklal savaşına daha elverişli şartlar dahilinde devam etmek amacıyla yurtları dışına muhaceret ederler (...) Bu idealist zümrenin bir tek amacı vardır ki, o da aziz yurtlarının saadet ve ikbali yolunda canlarını ve bütün mevcudiyetlerini feda etmektir.

Cumhuriyet öncesi millî mücadele yıllarındaki teşkilatlanma çalışmalarında olduğu gibi Azerbaycan siyasi muhaceretinin ideolojik yönünü de yine yazılı basın organları oluşturmuştur. Mirza Bala Mehmetzade eserinde, Azerbaycan muhaceret matbuatının önemine dair şu tespitlerde bulunmuştur (1956: 52): “*Muhaceretteki hür Azerbaycan matbuatının bütün safhalarını yılı yılına teferruatıyla tespit etmiş olduğu bu kıvılcık vahşetin hiç olmazsa belli başlıları, (...) türlü şekiller ve merhaleler arz eden Sovyet imha siyasetinin asıl mahiyeti, hedefi ve gayesi hakkında umumi bir fikir edinmek mümkündür.*”

Azerbaycan siyasi muhaceretinin ortaya çıkmasının asıl nedeni, yeni kurulmuş olan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 27 Nisan 1920'de Ruslar tarafından işgali ve bağımsızlığın kaybedilişidir. Bu anlamda Rus istismarcı siyasetine karşı mücadele ederek Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşması için çalışmak Azerbaycan siyasi muhaceretinin asıl amacı olmuştur. Seslerini dünyaya duyurmak için Azerbaycan'ın muhacir aydınları başta Türkiye olmak üzere farklı ülkelerde teşkilatlanıp basın faaliyetinde bulunarak, yaklaşık 70 sene boyunca mücadelelerini sürdürmüşlerdir.

1. Mehmet Emin Resulzade'nin Türkiye'ye Muhacereti

Mehmet Emin Resulzade'nin Azerbaycan siyasi muhaceretinin başını çektiği ve güçlü devlet adamlığının yanı sıra iyi bir gazeteci yeteneğine sahip olduğu da bilinmektedir. 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti'ni kuran ve 27 Nisan 1920'ye kadar devlet başkanlığını üstlenen Resulzade, işgal sonrası da millî muhaceretin öncüsü olmuştur. Onun İstanbul'da çıkardığı “Yeni Kafkasya” adlı dergi, Azerbaycan muhacereti tarihinde ilk basın organıdır. Bu dergi ile bir ilke imzasını atan Resulzade'nin Türkiye'deki muhaceret hayatı ve çalışmaları, Azerbaycan tarihinde kayda değer bir öneme sahiptir.

31 Ocak 1884 yılında Bakü'de inançlı bir ailede doğan Mehmet Emin Resulzade, eğitim gördüğü Bakü Teknik Okulu'nu daha bitirmeden basınla tanışarak Çarlık Rusyası'nın siyasetini protesto amaçlı yazdığı ilk makalesini, 1903'te “Şark-ı Rus” gazetesinde yayımlatmıştır. 1903-1904 yılları arasında, kendisi tarafından kurulan Azerbaycanlı Genç İnkılâpçılar Komitesi'nin başında bulunan Resulzade (Bala, 1955: 134), Alibey Hüseyinzade'nin çıkardığı “Hayat” ve “Füyuzat” ile Ahmet Ağaoğlu'nun tesis ettiği “İrşat” ve “Terakki” gazete ve dergilerinde yazılar kaleme almış ve 1905-1908 yılları arasında ise bizzat “Tekamül” ve “Yoldaş” gazetelerini çıkarmıştır. 1906'da yayımına başlayan “Tekamül” gazetesinde kendi tabiriyle “*milletlerin, kavimlerin, heyetlerin, sınıfların ve şahısların hukukta ve ihtiyaratta hür ve müsavi olmalarını ve her türlü tecavüzden korunmalarını*” savunan genç ve inkılapçı bir düşünür olan Resulzade, bu tezi hayatı boyunca işleyerek “*insanlara hürriyet, milletlere istiklâl!*” şeklinde formüle ettiği millî ülküyü düstur haline getirmiştir (Bala, 1955: 135).

1908'de İran'da baş gösteren meşrutiyet hareketine katılan Mehmet Emin Resulzade, orada “İran-ı Nev” adlı günlük bir gazetede başyazar ve redaktör olarak faaliyet göstermiştir. Ancak 1911'de İran'ı terke mecbur edilen Resulzade, İstanbul'a gelerek “Türk Yurdu” dergisinde çeşitli yazılar yazmıştır. Daha sonra Bakü'ye dönerek 1915-1917 yılları arasında

Azerbaycan'ın istiklâlcı yayın organı olan “Açık Söz” gazetesini çıkarmıştır. 1917’de Milli Azerbaycan Müsavat Halk Partisi Genel Başkanlığı’na seçilen Resulzade, aynı yıl Bakü’de toplanan Kafkas İslam Kongresi’nde ve Moskova’da yapılan Rusya Müslümanları Kongresi’nde Kafkasya’nın ve Azerbaycan’ın Rusya’dan ayrılmasını savunmuştur (Azerbaycan Dergisi, 1984: 4). Resulzade önderliğinde sürdürülen Milli Mücadele döneminin ardından 28 Mayıs 1918’de bağımsızlık kazanılmış ve ilk Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kurulmuştur. Ancak 23 aylık kısa bir süreden sonra 1920’de 11. Kızıl Ordu’nun Bakü’yü işgal etmiş ve parlamento yetkilerini komünistlere vermeye mecbur bırakılmıştır. Bu olayın hemen ardından Azerbaycan Cumhuriyeti’nin önde gelen birçok aydını katledilmiştir. Diğerleri ise bu siyasi temizlemenin kurbanı olmamak için Bakü’yü terk etmek zorunda kalmışlardır (Elçin, 1994: 18-19).

Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kurucusu ve devlet başkanı Resulzade de işgalden sonra diğer ileri gelenlerle birlikte tutuklanarak ilk önce Bakü Çeka hapisanesine atılmış, daha sonra da Moskova’ya götürülmüştür. 1922’nin başlarına doğru Moskova hapisanesinden kaçmayı başaran Resulzade, Finlandiya’ya gitmiş, oradan da Almanya yoluyla Türkiye’ye geçmiştir. Onun İstanbul’a gelmesiyle Azerbaycan istiklâli için sürdürülen mücadele basın alanında yürütülmeye başlanmıştır (Şimşir, 1995a: 61). Büyük güçlükler sonunda İstanbul’a ulaşan Resulzade, burada gördüğü manzara karşısında hayal kırıklığına uğramıştır. Bunu “*İstanbul’a uğradığım günlerde oradaki Azerbaycan kolonisine ait gördüğüm manzara hiçte ümit etmediğim bir fecaat arz ediyordu*” (Resulzade, 1934: 58) şeklinde ifade etmiştir. Zeyneloğlu bu durumu şu cümlelerle aktarmıştır (1955: 18):

Resulzade’nin İstanbul’a geldiği 1923 senesinde Azerbaycan muhacereti perişan bir halde idi. Sabık Azerbaycan ricali, geniş muhaceret topluluğu ile irtibat temin edememişlerdi. Ancak Resulzade’nin İstanbul’a gelişinden sonradır ki, muhaceretteki Azeriler milli dava etrafında toplanabilmiş ve istiklâllerinin istirdadı yolunda seslerini kardeş Türkiye efkârı umumiyesine ve dünyaya duyurabilmişlerdir. Resulzade bu faaliyetle milli muhacereti teşkilatlandırmakla kalmayıp, aynı zamanda istiklâlcı ve idealist gençliğin yetişmesine ve milli davanın idamesi için mücadeleci bir kadronun vücut bulmasına çalışmıştır.

Resulzade İstanbul’a geldiği yıl Kızıl emperyalizmin metotlarını ve istibdat rejimini anlatan “Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyeti Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti” adlı kitabını yazmıştır (Azerbaycan Dergisi, 1984: 4). Yurt dışında Azerbaycan mücadelesinin bir nevi Misakı Millisi sayılan, onun beşeri bir davası olduğuna herkesi inandıran ve ülkenin yabancılarca tanınmasını sağlayan (Ebülhesenli, 1991: 21) “Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyeti Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti” eserinin dışında Resulzade, “Asrımızın Siyavuşu” gibi farklı eserler de kaleme almıştır.

Türkiye’ye geldikten sonra yazdığı ve yayımlattığı eserlerle yetinmeyen Resulzade, dağılık muhacereti bir araya getirmek maksadıyla Eylül 1923’te “Yeni Kafkasya” dergisini çıkarmış, böylece Azerbaycan muhaceret matbuatının temelini atmıştır. “Yeni Kafkasya”yı takiben “Azeri Türk”, “Odlu Yurt” dergilerini yayımlayan Resulzade, 1930’larda Sovyetler’in Türkiye’ye yaptığı baskı sonucunda ikinci vatanını da terk etmek mecburiyetinde kalmıştır. Bu durum Aslan tarafından şöyle ifade edilmiştir (1984: 57):

Ne acıdır ki, komünist Rusların yaptıkları zulüm ve işkenceleri ve bir milletin yok edilmeye çalışıldığını, Türk ve dünya kamuoyuna duyurmalarından rahatsız olan Sovyetler Birliği, Türklerin son bağımsız devleti olan Anayurttan, siyasi ve iktisadi anlaşmalar nedeniyle uzaklaştırılması isteği üzerine yurt dışına çıkan Resulzade, mücadeleye ara vermemiş, Varşova’da kalarak, komünist

Rusya'ya karşı savaşını sürdürmüştür. İkinci Dünya Harbinin başlaması üzerine Polonya'da kalamayan Resulzade, Romanya'ya geçerek Bolşeviklere karşı mücadelesini burada devam ettirmiştir.

Resulzade'nin Türkiye'den ne zaman ve nasıl ayrıldığına dair kesin bir bilgi yoktur. Fakat değişik araştırmacılar Türkiye'den ayrılış tarihini verseler de bu tarihler tam olarak örtüşmemektedir. Ancak "Odlu Yurt" Dergisinin Haziran 1931 tarihli 28. sayısında yayımlanan "Mayıs Günleri" adlı makalesinin altında "*Varşova -15.5.31*" tarihi görülmektedir. Demek ki, bu tarihten itibaren kesinlikle Türkiye'de değildir (Şimşir, 1995b: 31).

Rusya ile Türkiye arasındaki diplomatik sebeplerden dolayı 1931'de arkadaşlarıyla birlikte İstanbul'u terk eden Resulzade, Varşova'ya yerleşmiş ve böylece muhaceret yaşam ve faaliyetlerinin Avrupa safhası başlamıştır. 1932-1934 yılları arasında "İstiklâl" gazetesini, 1934-1939 yılları arasında ise "Kurtuluş" dergisini çıkaran Resulzade, bu arada Paris'te Rusya baskısı altındaki milletlerin ortak yayın organı olan "Promethe" dergisinde de faaliyet göstermiştir (Azerbaycan Dergisi, 1984: 4-5).

İstanbul'dan ayrıldıktan sonra da, Türkiye'yle bağlarını koparmayan Resulzade özellikle muhacir Azerbaycanlıların faaliyetlerini yakından izlemeye çalışmıştır.

Polonya'nın istilasından dolayı 1939'da Romanya'nın başkenti Bükreş'e geçen ve 1942 yılında Berlin'e giden Resulzade, Azerbaycan'ın mukadderatı konusunda Nazi Almanya'sı ile müzakerelerde bulunmuşsa da bir sonuç alamamıştır. Çünkü Almanlar onun "*tam istiklâl ve hürriyet*" talebini kabul etmemişlerdir. Bunun üzerine Berlin'i terk eden ve harbin sonuna kadar Romanya'da kalan Resulzade, Rusların batıya doğru ilerlemesi üzerine Çekoslovakya'ya, oradan da İsviçre'ye geçerek mücadelesine devam etmiştir (Aslan, 1984: 57).

2. Dünya Savaşı sonrasında Eylül 1947'de tekrar ikinci vatani olarak gördüğü Türkiye'ye gelen Resulzade, ömrünün sonuna kadar burada yaşamını sürdürmüştür. 1949 yılında Ankara'da kurulan Azerbaycan Kültür Derneği'nin ilk genel kongresinde dernek fahri başkanlığına getirilen Resulzade, 1952'de kısa bir müddet için Avrupa'ya giderek, orada Kafkasya İstiklâl Komitesi'ni kurmuş ve "Hür Avrupa" radyosunda Azerbaycan'a yönelik yayınlar yapmıştır (Azerbaycan Dergisi, 1984: 5).

Ankara'da Azerbaycanlı dava arkadaşlarını ve muhacirleri Azerbaycan Kültür Derneği etrafına toplayan Resulzade'nin teşebbüsü ile 1952 yılında derneğin basın organı olan "Azerbaycan" dergisi yayımına başlamıştır.

Resulzade, 1955 yılında 71 yaşındayken Ankara'da vefat etmiştir. 6 Mart 1955 tarihinde Ankara Üniversitesi Hastanesi'nde yatmakta olan Resulzade, yanında eşi Leyla Hanım, amcazadesi M. Ali Resuloğlu ve bir grup dava arkadaşları olduğu halde, otuz yıllık şeker hastalığına eklenen prostat rahatsızlığı sonucunda saat 22:50 sıralarında hayata veda etmiştir. İki gün sonra 8 Mart 1955'te cenazesi Ankara'da Hacı Bayram Camii'nde öğle namazını müteakip kılınan cenaze namazından sonra Cebeci Asrı mezarlığının 156 ada 12 parsel numaralı kısmında açılan mezara konulmuştur (Biter, 1955: 25-26).

Mehmet Emin Resulzade hakkında Aküzüm şu yorumda bulunmuştur (1977: 20):

M. E. Resulzade, ebediyete göçtüğü 6 Mart 1955 tarihine kadar, muhaceretteki Müsavat Halk Partisi'nin ve Azerbaycan Milli Merkezi'nin Başkanı olarak Milli Azerbaycan Hareketinin liderliğini üzerine taşımış, bütün Kafkasya milletleriyle bir cephe kurmayı başarmış, (...) ayrıca, bu

Milli Merkez, Türkistan, İdil-Ural ve Kırım gibi esir Türk illeriyle de el ele çalışarak, bütün Rus esiri milletlerin bir araya gelerek birlik meydana getirmelerini sağlamıştır.

“Azerbaycan” Dergisi Mart 1955 tarihli 12. sayısını tamamen Resulzade’nin vefatına ayırmıştır. Muhacir aydınlardan Ahmet Caferoğlu merhumun cenaze törenindeki konuşmasının bir bölümünde şöyle demiştir (Biter, 1955: 27-28):

Fani vücudunu bugün gözyaşları içinde Anadolu’nun aziz topraklarına emanet ettiğimiz büyük üstat M. E. Resulzade, (...) Azerbaycan’ın Rus tahakkümünden kurtuluşunda ve İstiklâlini ilan ettiğinde başrolü oynamış, Bolşevik istilasını müteakip yine yurdunu terke mecbur kalarak, (...) İstanbul’da yaptığı zengin neşriyatla hiçbir zaman inmeyen milli istiklâl bayrağını bütün cihan muvacehesinde bir kere daha dalgalandırmış, (...) otuz beş senelik muhaceret hayatında olmazın gam ve musibetlere geniş göğsünü germiş, nihayet yeniden anavatana gelerek, (...) milli davamızın devam ve bekasını sağlamış ve son nefesini dahi yurduna ve milletine hasrederek kollarımız üzerinde (...) mübarek topraklara teslim edilmiştir. Ne şerefli, ne mutlu bir hayat.

Derginin yine aynı sayında yayımlanan ve Resulzade’nin ölümünden doğan üzüntüyü ve onun tuttuğu millî mücadele yolunun takipçileri tarafından sürdürüleceğini vurgulayan Hamit Dönmez’e ait bir şiirin son mısraları aynen şöyledir (1955: 23):

İmanlı bu yol ülküme doğru gidecektir,
Arkadaki gençlik o izi izleyecektir!
Yat! Müsterih ol ki, o, murada erecektir!
Bir yılmaz enerjydin ey önder neye döndün,
Ey Meşale, sen sönmeyecektin, niye söndün!?

Muhaceretin örgütlenmesi, bir araya gelmesi ve muhaceret basın organlarının faaliyete geçmesinde ölçülemeyecek kadar emeği ve çabası olan Resulzade, bir gün Sovyetler Birliği’nin dağılacağını ve esir halkların özgürlüğe kavuşacaklarını her fırsatta dile getirmiştir. Kendisi görmese de ölümünden 35 sene sonra Sovyetler Birliği çökmüş ve Azerbaycan’la beraber birliği oluşturan bütün ülkeler bağımsızlığına kavuşmuştur.

2. 1920 Rus İşgali Sonrası Türkiye’de Azerbaycan Muhaceret Basınının Genel Görünümü

Mehmet Emin Resulzade’nin önderliğinde 28 Mayıs 1918’de kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti’nin 27 Nisan 1920’de Rus işgaline maruz kalmasının hemen ardından, ülkeden dışarıya muhacir akını ile Azerbaycan muhaceret tarihinin en önemli dönemi başlamıştır. Böylece devlet başkanı Resulzade ile beraber Mirza Bala Mehmetzade, Ahmet Ağaoğlu, Ahmet Caferoğlu gibi birçok fikir adamı Rus emperyalizmine karşı mücadele için başta Türkiye olmak üzere birçok ülkeye muhaceret etmişlerdir.

Azerbaycanlı muhacirlerin yayımlattığı bir makalede; 1920’den başlayarak 50 sene içerisinde Türkiye’ye elli binden fazla Azerbaycanlı muhacirin yerleştiğinin bilgisi verilmektedir (Halil, 1973: 48). “Azerbaycan” dergisinde bu durum şu cümlelerle anlatılmıştır: “*Tarihte bütün büyük inkılâpların ve yeni kurulan milli devletlerin inkişaf ve tahakkuk seyrini takip edecek olursak gaye ve vazife hissiyle memleket dışına çıkmış bulunan idealist muhaceret zümrelerinin kendi milletlerinin hayatlarında ne kadar bariz ve şanlı birer rol oynamış olduklarını açıkça görürüz*” (1956: 1).

Rus işgali sonrasında Azerbaycan siyasi muhaceretinin öncül ismi Resulzade, 1923 yılında Türkiye'ye gelir gelmez İstanbul'da Müsavat Partisi'nin Dış İlişkiler Bürosu'nu kurarak faaliyete geçirmiştir. Basının fikir ve düşünceleri bir ideal etrafında birleştirici, pekiştirici ve yayıcı niteliğe ve güce sahip olduğunu iyi bilen Resulzade, basın organlarının bu özelliklerinden faydalanarak dağınık muhacereti bir araya getirmeye çalışmıştır.

Resulzade önderliğindeki siyasi muhacereti *“Dünyanın her tarafına dağılmış bulunan Azerbaycan siyasi muhaceret kitlesinin bütün mahkum milletlere parlak ve şanlı bir örnek teşkil edecek en yüksek ve canlı tarihi siması merhum Mehmet Emin Resulzade idi. Onun fedakârlıklarla dolu 71 senelik zengin hayatı Azerbaycan siyasi muhaceretinin biricik değişmez yolunu çizmiştir”* cümleleri ile özetleyen “Azerbaycan” dergisindeki bir makalede; Azerbaycan siyasi muhaceretinin diğer Rus esiri toplumlara esin kaynağı olduğu belirtilmiş ve devamında şu cümlelere yer verilmiştir: *“Milli istiklâl savaşında muvaffak olmak isteyen Azerbaycan Türk gençliği, Emin Bey'in kutsal prensiplerinden ve şanlı yolundan asla ayrılmamalıdır. (...) Davamız daha çok çetin ve ağır merhaleler geçirebilir. Fakat ideale ve prensiplere bağlılık devam ettikçe, davamızda muzaffer olacağımız muhakkaktır”* (1956: 2).

Böylece Azerbaycan muhaceretini bir arada tutmak için Resulzade tarafından 26 Eylül 1923'ten itibaren İstanbul'da yayımlanmaya başlayan “Yeni Kafkasya” dergisi ile Azerbaycan muhaceret matbuatının temeli atılmıştır. Türkiye'de “Yeni Kafkasya” ile başlayan Azerbaycan muhaceret basını, yayın hayatını birbirinin devamını oluşturan gazete ve dergilerle sürdürmüştür. Örneğin; 1927'nin sonlarına kadar yayımlanan “Yeni Kafkasya” yerini 1928'de çıkan ve aynı yayın politikası ile basılan “Azeri Türk” dergisine bırakmıştır. Resulzade önderliğinde 1928-1931 yılları arasında çıkarılan “Azeri Türk”ün dışında bir de 1929-1931 yılları arasında “Odlu Yurt” dergisi yayımlanmıştır. Resulzade yönetiminde yayımlanan “Odlu Yurt”, Azerbaycan muhaceretinin Avrupa devrine kadar Türkiye'de çıkardığı sonuncu siyasi dergidir. 7 Ağustos 1930 tarihinden itibaren Azerbaycan muhacir aydınları, Türkiye'de ilk ve tek siyasi haftalık gazete olan “Bildiriş”in yayımını başlatsalar da 1931 yılının sonlarına doğru bu gazete de kapatılmıştır.

Resulzade'nin Türkiye'de yayımladığı “Yeni Kafkasya”, “Azeri Türk” ve “Odlu Yurt” dergileri, Almanya'da yayımladığı “Kurtuluş” dergisi ile “İstiklâl” gazetesi, Azerbaycan Kültür Derneği'nin çıkardığı “Azerbaycan” dergisi, millî Azerbaycan davasının hareket kazanmasında ve bütün dünyaya tanıtılmasında büyük rol oynamış (Aküzüm, 1974: 7) ve Azerbaycan siyasi muhaceretinin bir ülkenin özgürlüğü uğruna yaptığı mücadelenin altı çizilmiştir. Ancak ne yazık ki, Sovyetler Birliği'nin talep ve baskısı sonucu Azerbaycan siyasi muhacirleri, 1931'de Türkiye'den ayrılmak zorunda kalmışlardır. Bunun sonucunda 1949'da Ankara'da Azerbaycan Kültür Derneği kuruluncaya kadar Azerbaycan siyasi muhacereti, Türkiye'deki basın faaliyetine uzun süre ara vermiştir.

Muhaceretin bir diğer ismi Ahmet Caferoğlu'nun 1931-1934 yılları arasında Türkiye'de çıkardığı “Azerbaycan Yurt Bilgisi” dergisinin siyasetten uzak olsa da üç senelik yayın hayatına yine aynı gerekçelerle Aralık 1934'de son verilmiştir.

Türkiye'den istemeyerek de olsa ayrılan Azerbaycanlı muhacirler, Avrupa'ya geçerek orada da basın faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Nitekim 1930'lu yıllarda Azerbaycan muhaceret basınının Avrupa dönemi başlamış, ilk olarak da 10 Aralık 1932 yılında Almanya'da “İstiklal” gazetesi yayına başlamıştır. “Bütün ‘darbelere’ rağmen istiklâl mücadelesi sesinin

kısılmayacağını ilan eden “İstiklâl”, 1934 yılının sonlarına kadar devam etmiştir. Onu takiben aylık “Kurtuluş” dergisi intişara başlamış ve İkinci Dünya Savaşı’nın başlangıcı olan Eylül 1939 yılına kadar, muntazam surette devam etmiştir. “Kurtuluş”un Almancası da intişar ediyordu” (Bala, 1953: 11). Almanya’da “İstiklâl” gazetesi ve “Kurtuluş” dergisinin dışında farklı aralıklarla çıkan “Azerbaycan”, “Turan”, “Hücum” gazeteleri ve “Milli Birlik” gibi dergiler Avrupa’daki Azerbaycan muhaceret basınının diğer örnekleridir.

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonraki dönemde, Azerbaycan muhaceretinin tekrar Türkiye’de yoğunlaştığı görülmektedir. Nitekim savaştan sonra aynı yıl (1952), ilki Ankara’da Azerbaycan Kültür Derneği bünyesinde, ikincisi ise Münih’te Azerbaycan Milli Birlik Meclisi bünyesinde olmak üzere “Azerbaycan” adlı iki dergi neşrolunmaya başlamıştır. Münih’te Türkçe yayımlanan ve redaktörlüğünü muhacirlerden Ceyhun Hacıbeyli’nin - Azerbaycan’ın dünyaca ünlü bestecisi ve müzik bilimcisi Üzeyir Hacıbeyov’un kardeşi - yaptığı (Dergi Dergisi, 1962: 95) “Azerbaycan” dergisi, yayımını 1954’de durdurursa da, Azerbaycan Kültür Derneği’nin Ankara’da çıkardığı “Azerbaycan” dergisi, uzun yıllar yayınlanmaya devam etmiştir.

Genel itibariyle Azerbaycan muhacir aydınları, 1980’lere kadar farklı yıllarda ve çeşitli ülkelerde otuza yakın gazete ve dergi çıkarmışlardır. Bu yayınlar şöyle sıralanabilir: “Yeni Kafkasya”, “Azeri Türk”, “Odlu Yurt”, “Bildiriş”, “Azerbaycan Yurt Bilgisi”, “Kurtuluş”, “İstiklâl”, “Müsavat”, “Azerbaycan” (Ankara), “Azerbaycan” (Paris), “Azerbaycan” (Münih), “Azerbaycan” (Berlin), “Milli Birlik”, “Birlik”, “Yeşil Yaprak”, “Birlik Diriliktir”, “Türk İzi”, “Köroğlu”, “Türk Yolu”, “Hazar”, “Araz”, “Hücum”, “Turan”, “Mücahit” ve başkaları.

Öte yandan Azerbaycanlı muhacirler Sovyetlerden olan başka muhacirlerin (Ukraynalılar, Şimali Kafkasyalılar, Gürcüler vb.) yayımladıkları “Promethee”, “Birleşik Kafkasya”, “Kafkasya”, “Yaş Türkistan”, “Yana Milli Yol” gibi basın organlarıyla da ilişkilerini sürdürmüşlerdir. Bunlardan en önemlisi Rusların etkisi altındaki milletlere mensup ve SSCB’ye (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) karşı mücadelelerini beraber sürdüren mültecilerin bir araya gelerek kurdukları tipik bir sürgün örgütlenmesi örneği olarak bilinen Prometeci Hareket’in başlangıcı olan ve Paris’te 1926 ile 1938 yılları arasında kesintisiz olarak Fransızca yayımlanan “Promethee” dergisidir. “Promethee” dergisinin yazar kadrosunda; eski devlet başkanlarından M. E. Resulzade, N. Jordania, eski bakanlardan A. Çulgin gibi son derece önemli kişiler yer almıştır (Copeaux, 1997: 17-20).

12 yıllık yayın hayatı boyunca toplam 137 sayısı çıkan ve Türkiye ile ilgili otuza yakın makalenin (çoğunlukla Resulzade’nin yazdığı) yer aldığı “Promethee” dergisinin dışında Bolşevizm’den kurtulmak için Amerikan Komitesi’nin desteği ile 9 Temmuz 1950’de Münih’te kurulan SSCB İncelemeleri Enstitüsü de Azerbaycanlı muhacirlerin yakın ilişki içerisinde olduğu diğer önemli bir teşkilattır. Enstitünün yayınladığı dergiler arasında öne çıkan ve Tatar Abdullah Battal Taymas’ın yönetiminde Türkçe neşredilen “Dergi” mecmuasında, Mirza Bala Mehmetzade gibi önemli Azerbaycanlı muhacirler de faaliyet göstermiştir (Copeaux, 1997: 46).

Bunun dışında Resulzade’nin kurduğu Müsavat Partisi Dış İlişkiler Büroları tarafından Rus işgalini protesto maksadıyla 1920-1937 tarihleri arasında farklı zaman aralıklarıyla gizlice bastırılarak halka dağıtılan beyannameler de, o dönemde büyük çalkantılara sebep olmuştur. 27 Nisan Rus istilasının Azerbaycan’da yarattığı etkiyi, ülkedeki Ruslaştırma politikasını, işkenceler ve mahkûmiyetleri belgeleriyle ortaya koyan beyannamelerden birinin sonunda şöyle denmiştir: “*Ey Türk halkı, Azerbaycan istiklâlini bir defa kurdun, ikinci defa da kurmak*

becerisine sahipsin. Düşmanın olan komünist Rusları iyice tanı, Milli intibahını iyice yükselt, hak senindir. Yaşasın Azerbaycan istiklâli; yaşasın üç renkli Ay-Yıldızlı bayrağımız. Kahrolsun Rus cihangirliği” (Aslan, 1984: 56).

Rus istilasına karşı daha etkili mücadele etmeye çalışan muhacirler, bir ittifak etrafında birleşmeye başlamışlardır. Resulzade'nin öncülüğü ile Azerbaycan, Gürcistan ve Şimali Kafkasyalı muhacir aydın zümrelerden oluşan bir konfederasyon kurma fikrinden yola çıkılarak 14 Temmuz 1934'te Brüksel'de düzenlenen bir konferansta, Kafkasya Konfederasyonu sözleşmesi ilgililer tarafından imzalanmıştır. Bu anlaşmayı Azerbaycan adına Resulzade ve Topçubaşı imzalamıştır (Copeaux, 1997: 38).

Ancak 2. Dünya Savaşı'na gelindiğinde Azerbaycan siyasi muhaceretinin faaliyeti pasifleşmeye başlamış ve buna paralel olarak muhaceretin basın faaliyeti de savaş sırasında neredeyse durmuştur. Bu dönem Mirza Bala tarafından şu cümleyle aktarılmıştır: *“Bu devirde, Alman orduları saflarında çarpışan istiklâlcî Azeri lejyonerlerinin organı olmak üzere Almanya'da intişar eden “Azerbaycan” gazetesiyile, yalnız birkaç nüshası çıkabilen “Birlik” dergisi bu boşluğu telafi ediyordu” (1953: 12).*

Özellikle 1942-1944 yılları arasında *“Azerbaycan lejyonunun haftalık gazetesi”* olarak Berlin'de çıkan ve yayın amacını *“istiklâli kazanıncaya kadar mücadele etmek, Ruslar tarafından ezilen halkın, millî varlık, millî şuurunu uyandırmak”* şeklinde belirleyen *“Azerbaycan”* gazetesi, Rusya'yla savaşan Almanları, dost ve müttefik görmüş, basını bir silah olarak değerlendirmiştir (Arabacı, 2012:850-851).

Savaş bittikten sonra Azerbaycan muhaceretinin önderi Resulzade'nin 1947'de yeniden Türkiye'ye dönüşü Azerbaycan siyasi muhaceretinin burada tekrar canlanmasına sebep olmuş ve Azerbaycan muhacereti bundan sonraki faaliyetini sonuna kadar Türkiye'de sürdürmüştür. Nitekim Şubat 1949'da Ankara'da Azerbaycan Kültür Derneği kurulduktan (Azerbaycan Dergisi, 1962: 70) sonra, Nisan 1952'de Resulzade'nin teşebbüsü ile Azerbaycan Kültür Derneği'ne bağlı olarak *“Azerbaycan”* dergisi çıkarılmaya başlanmıştır. Bu dergi çıkarıldığında Azerbaycan davasını savunacak herhangi bir basın organı ortada yoktu (Azerbaycan Dergisi, 1961: 52).

Böylece 2. Dünya Savaşı'ndan sonra Azerbaycan muhaceretini ayakta tutan ve aydınları bir araya getirmeyi başaran Azerbaycan Kültür Derneği'nin 1952'den itibaren çıkardığı *“Azerbaycan”* dergisi, 1991'de Azerbaycan'ın tekrar bağımsızlığına kavuşması sürecine muhaceret basın organları arasında tek tanıklık eden basın organı olmuştur.

Özellikle kardeş ülke Türkiye'de yoğunlaşan Azerbaycan muhacereti, Türkiye ve Avrupa'da her sayfası tarihi kaynak niteliği taşıyan çeşitli basın organları ile Rus istilacı siyasetine karşı fikri zeminde mücadelesini sürdürmüş ve vatanın yeniden özgürlüğüne kavuşacağına inanan herkesin hür sesine dönüşmüştür.

3. Mehmet Emin Resulzade'nin Türkiye'de Çıkardığı Muhaceret Dergileri

Azerbaycan muhacir aydınları 1920 Rus işgali sonrasında Türkiye ve diğer ülkelerde yaklaşık 30 gazete ve dergi çıkarmışlardır. Azerbaycan siyasi muhaceret basınının temelini oluşturan *“Yeni Kafkasya”* dergisi ile *“Azeri Türk”, “Odlu Yurt”, “Azerbaycan Yurt Bilgisi”, “Azerbaycan”* dergileri ve *“Bildiriş”* gazetesi muhaceretin Türkiye'de çıkardığı basın organlarıdır. Bunlardan *“Yeni Kafkasya”, “Azeri Türk”, “Odlu Yurt”* ve *“Azerbaycan”* dergileri

bizzat Resulzade tarafından çıkarılan dergilerdir. “Bildiriş” gazetesi muhaceretin önemli isimlerinden Mirza Bala Mehmetzade, “Azerbaycan Yurt Bilgisi” dergisi ise Ahmet Caferoğlu tarafından çıkarılmıştır.

3.1. Muhaceretin İlk Basın Organı “Yeni Kafkasya” Dergisi

1920 Rus işgali sonrası Azerbaycan’daki istilaya karşı yapılan mücadele, yurt dışında da devam etmiştir. Azerbaycan siyasi muhaceretinin amacı ilk etapta, bağımsızlık savaşını desteklemek, politik, diplomatik ve taktik olarak yürütmek ile Azerbaycan’ın bağımsızlık fikri temelini sağlamlaştırmak idi. Bu nedenle Azerbaycan siyasi muhaceretinin tarihi amacı politik-diplomatik ve fikri propagandacılık olarak iki ana yönde gelişmiştir (Resulzade, 1996: 26). Muhaceretteki Azerbaycan aydınları, bağımsızlık mücadelesini fikri yönde sürdürmüşlerdir. Bu amaçla M. E. Resulzade’nin önderliğiyle 26 Eylül 1923 tarihinde İstanbul’da, Azerbaycan muhaceret hareketinin yayın organı olarak “Yeni Kafkasya” dergisinin ilk sayısı neşredilmiştir. Tespit edilen son sayısı ise 15 Ekim 1927 tarihli 95. sayısıdır.

Kendisinden sonra gelen bütün millî muhaceret basın organlarının öncüsü olan ve büyük ilgi ile karşılanan “Yeni Kafkasya” dergisinin yayın ilkeleri, aşağıdaki maddelerden oluşmuştur (Azerbaycan Dergisi, 1952b: 12):

1. Yeni Kafkasya (Y.K.) milletçi, radikal ve demoktrattır.
2. Y.K. Türkçüdür. Türklerin kültürel tanışmalarını, medeni irtibatlarını, manevi vahdet ve istiklâllerini göz önüne alır.
3. Y.K. Türk davasının Azeri cephesini müdafaaya mükellef Azerbaycan istiklâlcilerinin fikirlerini yayar.
4. Y.K. Kafkasya milletlerinin Rusya esaretinden kurtulmasını ve müstakbel Rusya istilasına karşı muvaffakiyetle durmasını temin için Kafkasya’nın konfederasyon şeklinde birleşmesinin taraftarıdır.
5. Y.K. Yalnız Azerbaycancılık, Türkçülük ve Kafkasyacılıkla kalmaz; o, şarktaki millî istiklâl hareketini de, terviç ettiği efkâr manzumesinin tamamlayıcı bir cüzi olarak benimser. Şarkın radikal bir suretle asrileşmesini bütün samimiyetiyle istikbal eder.
6. Y.K. Bilhassa Rusya emperyalizmine karşı mücadele eder. O, Çarizmi olduğu kadar, Bolşevizmi de Türk dünyası için muzır ve Kafkasya’ya düşman görür.

Türkçü, demokrat, Azerbaycan, Kafkasya ve şark milletlerinin istiklâli ile Rusya emperyalizmine karşı mücadele ilkeleri etrafında yayın hayatına başlayan ve Osmanlıca basılan derginin imtiyaz sahibi ve sorumlu yazı işleri müdürü, Resulzade’dir. Fakat Resulzade’nin açık olarak ismi ilk kez dördüncü sayıda yer almıştır. Derginin yazar kadrosunda Resulzade, Mirza Bala Mehmetzade, Ayaz İshaki, Ahmet Zeki Velidi, A. Battal, Gültekin, Sadri Maksudi, Cafer Sadık, Cafer Seyit Ahmet gibi önemli isimler bulunmuştur. (Şimşir, 1995a: 62). Bu isimlerle birlikte 139 farklı imzanın tespit edildiği dergide, bu imzaların bazılarının aynı şahıslara ait takma adlar olması nedeniyle yazar kadrosunun gerçekte 139 kişiden az olduğu anlaşılmaktadır. İmzasız olarak çıkan 374 adet yazının da değişik takma adlar ve rumuzlar kullanan aynı yazarlara ait olduğu düşünülmektedir (Can, 2007: 110-111). Bir kaynakta; yayın hayatı boyunca dergide, Resulzade’ye ait olduğu belirlenen toplam 215 yazının çıktığı (Yagublu, 2015: 165) vurgulanmıştır.

“Edebi, içtimai ve siyasi bir mecmua” şeklinde nitelendirilse de siyasi yönü ağır basan derginin içeriğinin % 4’nü tarih, % 12’ni edebiyat, % 14’nü değişik toplumsal meseleler ve % 70’ni ise siyasi konular oluşturmaktadır (Can, 2007: 115).

Muhaceretin önde gelen isimlerinden Mirza Bala Mehmetzade, bir makalesinde “Yeni Kafkasya”yı şöyle değerlendirmektedir (1953: 11):

Yalnız Azerbaycanlıların değil, bütün esir Türklerin hariçte çıkardıkları ilk dergi olan ve istila altındaki bütün esir milletlerin, bilhassa Kafkasya milletleriyle Türk ve Müslüman illerinin hayat ve mücadelesini aksettiren “Yeni Kafkasya” ile başlayan milli neşriyat, milli istiklâl savaşımızın tarihi vesikalari olarak kalacak ve istikbalin nesilleri, milletimizin Kızıl Rus istilası altında ısrap ve mücadelesini bu vesikalardan öğreneceklerdir.

1923-1927 yılları arasında yayımlanan “Yeni Kafkasya”, Bakü’de elden ele dolaştırılmış ve gizlice okunmuştur. Bu dergi ile Azerbaycan basını tarihinde “*muhacirlik devri*” adında yeni bir dönem başlamıştır. İstila altında olan Azerbaycan’ın sesi haline gelen bu dergi, Bolşevikleri rahatsız etmiştir. Bu nedenle Komünist basın “Yeni Kafkasya”da çıkan yazılara teker teker cevap vermek ihtiyacı duymuştur (Bala, 1953: 10). Derginin yayımlanmasından oldukça rahatsız olan Sovyet basını ve Bakü’deki resmi Sovyet yöneticileri, İstanbul’da açılan Müsavat Partisi’ne karşı sert bir şekilde tepki göstermiş ve her türlü diplomatik yollarla da “Yeni Kafkasya” dergisini engellemek için Türkiye’ye baskı uygulamışlardır (Resulzade, 1996: 26). Sovyet hükümetinin bu husustaki tedirginliği muhaceretteki basın faaliyetinin önemini açıkça ortaya koymaktadır.

“Yeni Kafkasya” dergisinin Azerbaycan’ın dışında Gürcistan, Türkmenistan, Uzak Ural ve Türkistan gibi ülkelerde de elden ele dolaştığı bilinmektedir. “*Hariçte ve dahilde kuvvetle müessir olan bu hür “Yeni Kafkasya”, aynı zamanda, şarkın ve garbın dört bir tarafına yayılan Azerbaycan muhacirliğinin bir fikir merkezi haline gelmiş ve istiklâlcı milli edebiyatın gelişmesinin temininde dahi mühim bir rol oynamıştır*” (Bala, 1953: 11).

Resulzade bir eserinde “Yeni Kafkasya” hakkında şöyle yazmıştır (1996: 27):

Azerbaycan Milli Hareketinin temel organının karakteri ve anlamı üzerine (...) kısaca şunlar söylenebilir: Milli Azerbaycan Hareketi’nin yayın organı bazı olayları ve Azerbaycan’daki hayatın tüm safhalarını dikkatlice takip etti, analiz etti, üzerinde konuştu, aydınlattı, Bolşeviklerin yalanları, Moskova’nın işgalciliği, Rus baskısı ve yok etme politikasını gerçek belgelerle Türk okuyucusunun gözü önünde açıkladı ve Azerbaycanlılara karşı Moskova’nın hareketlerini tespit etti ve açıkladı.

“Yeni Kafkasya”yı çıkaran muhacir aydınların, istilaya uğramış Azerbaycan’ın yaşadığı sıkıntıları kardeş ülke olarak kabul edilen Türkiye’ye anlatma amacıyla olduğunu vurgulayan Türk yazar Yakup Kadri Karaosmanoğlu, dergiyi şöyle değerlendirmiştir (Azerbaycan Dergisi, 1952b:12-13):

Azeri ırktaşlarımızdan milliyetperver bir zümrenin İstanbul’da neşretmekte olduğu “Yeni Kafkasya” mecmuasını her çıkışında büyük bir dikkat ve şefkatle okumaktayız. Pek necip ve mukaddes bir mefkûre ateşinin için için yanan bir kor haline soktuğu bu Türk mevkutesinde her kelime, doğrudan doğruya kalbe sıçrayan bir kıvılcım gibidir. (...) Bu gayur ve fedakâr zümrenin başında Resulzade Emin Bey gibi kıymetli Türk mütefekkirleri ve Gültekin cinsinden ateşin Türk şairleri vardır.

Azerbaycan’ın Ruslar tarafından işgalini konu edinen ve işgal sonrası ülkenin maruz kaldığı Rus baskısını sert bir dille eleştiren yazılara sayfalarında geniş yer veren “Yeni Kafkasya”, yayımlandığı yıllarda büyük yankı uyandırmıştır.

Azerbaycan muhacir aydınlarından Mirza Bala'nın yazdığı makalelerle daha da aktif hale gelen dergi SSCB'yi o kadar tedirgin etmiştir ki, Türkiye'ye olan baskı daha da artırılmıştır (Şimşir, 1995b: 27). Bütün zorluklara ve baskılara karşı direnmeye çalışan “Yeni Kafkasya” dergisinde, “Darbeli Mesele” adıyla yayınlanan bir makalede; Bolşeviklerin “*Yeni Kafkasya'nın kapanmasını ve Resulzade'nin İstanbul'dan sürülmesini istedikleri*” ifade edilmiştir. Ne yazık ki, Sovyetlerin yaptığı baskılar sebebiyle Ekim 1927'de “Yeni Kafkasya”nın yayın hayatına son verilmiştir. (Şimşir, 1995a: 62).

Fakat Azerbaycan muhaceret basını burada sona ermeyecektir. Muhaceretin 1931'den sonra başlayacak olan Avrupa safhasına kadar Azerbaycanlı muhacir aydınların, Türkiye'de çıkardığı Azerbaycan siyasi muhaceretinin ilk basın organı olarak tarihe geçen “Yeni Kafkasya” dergisini, aynı program ve yayın politikası ile “Azeri Türk”, “Odlu Yurt” dergileri ve “Bildiriş” gazetesi takip edecektir.

3.2. Azeri Türk Dergisi

Azerbaycan muhaceret basınının temelini oluşturan “Yeni Kafkasya” dergisi Rusya'nın baskıları ile kapatıldıktan beş ay sonra, aynı kadro ve program çerçevesinde, aynı ülkü doğrultusunda “Azeri Türk” dergisi, 1 Şubat 1928 tarihinde yayın hayatına başlamıştır. Söz konusu bu derginin tespit edilen son sayısı ise, Mart 1931, Yıl: 4, Sayı: 32/1'dir. Mehmet Emin Resulzade tarafından neşrolunan dergi, 20. sayıya kadar Osmanlıca yayımlanmıştır. Dergi, Türkiye'de 1353 sayılı yasayla kabul edilen 1 Ekim 1928'de yeni Türk Harfleri hakkındaki kanun uyarınca 16 Ekim 1928 tarihli 21. sayıdan itibaren Latin harfleriyle yayınlanmaya devam etmiştir. “*İlmi, edebi, içtimai ve siyasi mecmua*” olarak on beş günde bir basılan “Azeri Türk” dergisinin yazı kadrosu ise M. E. Resulzade, Mirza Bala Mehmetzade, Ahmet Caferoğlu, Cafer Sadık, Y. Ali, F. A. Mustafa, Sanan, Azeri, Daniş Demir, Kemal gibi isimlerden oluşmaktadır. Mehmet Sadık'ın mesul müdür olarak görev aldığı mecmuada, çok sayıda Azerbaycanlı yazar ve şairin eserlerine yer verilmiştir. Derginin başyazarı olan Resulzade, aynı zamanda derginin bütün sorumluluğunu kendi üzerine almıştır. Ancak derginin Latin harfleriyle çıkmaya başlamasından sonra dikkat çeken önemli bir husus da, bu sayıların hiçbirinde Resulzade'nin imzasını taşıyan makalenin yayımlanmamasıdır.

Derginin yayın ilkeleri şöyle sıralanmıştır (Çağın, 1997: 19):

1. Azeri Türk, Azerbaycan Türkçülüğünün esaslarını tahlil edecektir.
2. Azerbaycan Türkçülüğünün siyasi cephesi ise, Azeri Türklüğünü diğer Türk illerinden uzaklaştıran her türlü tedbirlere karşı koymak, harsı Türk irtibatını tahripkâr tesirden muhafaza etmektedir.
3. Azeri Türk, halkçıdır.
4. Azeri Türk, sade demokrat değil, aynı zamanda radikaldir.
5. Azeri Türk milli davanın yalnız salah-ı umumiye müstelzim içtimai esasların tatbiki ile kuvvetleneceğine kanidir.

Mehmet Emin Resulzade ilk sayıda yayımlanan “Tuttuğumuz Yol” adlı sunuş yazısında, derginin amacını şu şekilde ifade etmiştir: “*Azeri Türk, harbi umumi neticesinde bil-fiil istiklâl mücadelesine atılan ve senelerden beri büyük bir aşk ve hararetle özlediği cumhuriyet gayesine ermiş bulunan, fakat milli istiklâli tekrar sekteye uğrayan bir Türk ilinin, Azeri Türk halkının, daha mustalah ismi ile Azerbaycan Cumhuriyeti'nin hayat ve mukadderatı ile alakadar bir mecmuadır*” (Şimşir, 1995b: 29). “Azeri Türk”ün “*Azerbaycan Cumhuriyeti'nin istiklâlinin*

iadesi” için çalışacağını belirterek yazısına son veren Resulzade’nin, bu yazısı dışında derginin farklı nüshalarında çıkan çok sayıda yazısı da bulunmaktadır. Söz konusu bu yazılarına; “Demokrasinin Geleceği I-IV”, “Milli Harsa Karşı Bolşevik Zaferi”, “Rusya’da Vaziyet”, “Rusya’da Milliyet Meselesi”, “Fransa’da Seçkiler”, “Almanya’da Seçkiler”, “On Senelik Azim ve Cihat” vb. makaleleri örnek gösterilebilir. Resulzade, bu yazıları ile sadece tecrübeli bir siyaset adamı olarak değil, aynı zamanda dünya fikir hayatını çok iyi tanıyan ve özümseyen bir fikir adamı olarak ta karşımıza çıkmaktadır.

Derginin ikinci önemli ismi Mirza Bala Mehmetzade’dır. Onun hemen her sayıda yazısı bulunmaktadır. Resulzade, Mirza Bala ve yukarıda adlarını sıraladığımız diğer yazarların yazıları dışında, çok sayıda imzasız makalenin de dergide yer aldığı görülmektedir.

Dergide süreklilik arz eden “Azerbaycan Ahvalı”, “İran Ahvalı”, “Türkiye Hayat ve Matbuatı” başlığını taşıyan bölümler yer almaktadır. Azerbaycan ve İran bölümlerinde bu ülkelerden alınan haberler, bir başlık altında kısaca okuyuculara duyurulmaktadır. “Türkiye Hayatı” bölümü ise; Türkiye’deki yeni gelişmeler, devlet işleri ve diğer alanlar hakkında hazırlanan haber ve makalelerden oluşmaktadır. Resulzade’nin İran’a verdiği önem hakkında şu satırlar büyük önem teşkil etmektedir: “*Resulzade gerek Yeni Kafkasya’da, gerek Azeri Türk’te, gerekse daha sonra çıkaracağı Odlu Yurt mecmuasında İran’a özel bir önem vermiş ve İran’a olan ilgisini hiçbir zaman azaltmamıştır. Üstelik bunu yaparken İranlı yöneticilerin tepkisini çekmeme ustalığı göstermiştir*” (Çağın, 1997: 19).

Dergide Azerbaycan’la ilgili makalelerin yanı sıra, Kafkasya meseleleri üzerine, Sovyetlerdeki yenilikler ve Moskova hükümetinin uyguladığı ve gündeme getirdiği her türlü hadiseler hakkında ve diğer yabancı ülkelerden haber ve yazılara sıkça rastlanmaktadır.

“Azeri Türk” dergisinin zaman zaman özel sayıları çıkarılmıştır. Örneğin 9. sayı Azerbaycan’ın istiklâlinin 10. yıldönümü münasebetiyle özel yayınlanmıştır. Derginin ilk sayısında “Azerbaycan Misak-ı Millisi” çerçeveli şekilde basılmıştır. Diğer sayfalarda ise bağımsızlığı anlatan makale ve hatıra yazıları yer almıştır. Her sayısı 24 sayfadan oluşan derginin bu özel sayısı 32 sayfadan oluşmuştur.

Muhacerette çıkan basın organlarında, Azerbaycan’ın bağımsızlık yıldönümünü kutlamak ve her sene bir sayıyı özel olarak bu güne ayırmak geleneksel hale gelmiştir. İstiklâlin 11. yıldönümünde yayımlanan derginin 25/3. sayısının baş makalesinde; 28 Mayıs Bayramı münasebetiyle bütün Azerbaycan halkı kutlandıktan sonra “*Her Azerbaycanlı terbiyesini, bedii zevkini içinde yaşadığı cemiyetin vicdanından alıyor. Ruhunu bozmak isteyen zehirli fikirlere karşı milli ruhunda mündemiç panzehiri ile mukabele ediyor. Onun yegâne hasret ve iştiyakı 11 sene evvel 28 Mayıs 1918’de ilan ettiği hakkına malik olmaktır*” (Azeri Türk Dergisi, 1929: 1) satırlarıyla bağımsızlığa tekrar kavuşmanın özlemi vurgulanmıştır.

Azerbaycan’da Rus istismarına karşı baş gösteren isyanlara sayfalarında geniş yer veren derginin son sayısının (32/1) baş makalesinde “*Ruslar ile barışmayan, Bolşevik idaresiyle imtizaç edemeyen Azerbaycanlı Türk, istila gününden beri – partizan hareketleri hariç olmak üzere – 60’dan fazla kanlı ve sürekli isyan ve kıyam hareketleri yapmış, muvaffak olmamışsa da, irade ve azmini kaybetmemiştir*” (Azeri Türk Dergisi, 1931b: 1) yorumu yer almıştır.

1920 sonrası Azerbaycan siyasi muhaceretinin Türkiye’de ikinci yayın organı olan “Azeri Türk”ün Mart 1931 tarihli 32/1 sayısı ile yayın hayatına son verdiği görülmektedir. Oysa

bu son sayısında okuyucuya hitaben “*Azerbaycan’ın ve mahkûm Türk ellerinin kurtuluş ve istiklâl davalarını müdafaa eden bu mefkûre mecmuası, istiklâlcı, emelperver gençlik, vatandaş ve millettaşlarımızın müzaheretıyla bütün çetinlikleri yenmeye çalışacak ve zulüm altında inleyen kardeşlerimizin feryadına tercüman olmakta devam edecektir*” (Azeri Türk Dergisi, 1931a: 15) denmektedir. Bu durumda anlaşılıyor ki; o dönem “Yeni Kafkasya” gibi “Azeri Türk” dergisi de yayımına son vermek zorunda kalmıştır. Bu durum, Sovyet Rusya’sının Türk hükümeti üzerindeki baskıları sonucu dergilerin kapatıldığı iddiasını güçlendirmektedir.

Hatta yayın hayatına “Azeri Türk”ten bir sene sonra başlayan “Odlu Yurt” dergisinin de yine bu sebepten dolayı “Azeri Türk”ün kapatılmasından dört ay sonra yayını durdurulmuştur. “Odlu Yurt”u takiben bir ay sonra ise yine muhaceretin bir diğer basın organı olan “Bildiriş” gazetesi kapatılmıştır. Bütün bu kapatılmalar Sovyetler Birliği’nin bu kadar tedirgin olmasının yanı sıra mücadele yıllarında muhaceret basınının bariz etkisini ve önemini gözler önüne sermektedir.

3.3. Odlu Yurt Dergisi

“Odlu Yurt” Azerbaycan muhaceret basınının Resulzade önderliğinde neşrettiği üçüncü dergidir. Milli Azerbaycan düşüncesini savunan aylık “Odlu Yurt” dergisi, 1 Mart 1929 tarihinde yayın hayatına başlamıştır. Derginin son sayısı ise Temmuz - Ağustos 1931 tarihli 30-31. sayıdır. Derginin yayımlanma amacı, birinci sayısında “Çehremiz” adlı baş makalede şöyle açıklanmaktadır: “*Odlu Yurt, milli Azerbaycan fikrinin mürevvici olarak intişar ediyor. Bu intişar ile o, kendisinden evvel “Yeni Kafkasya” ile “Azeri Türk” mecmuaları tarafından gidilmiş ideal yolunu boylamak azmindedir*” (Odlu Yurt Dergisi, 1929c: 1).

Dergi, yayın ilkelerini “Odlu Yurt İdarehanesinden” başlığı altında şöyle sıralamıştır (Odlu Yurt Dergisi, 1931b: 1):

- Odlu Yurt, milliyetçi, Türkçü, halkçı, radikal, cumhuriyetçi ve istiklâlcı bir mecmuadır.
- Odlu Yurt, müstakil Azerbaycan Halk Cumhuriyeti mefkûresini terviç ve müdafaa eder.
- Odlu Yurt, Türk kavimlerini birbirine tanıtır, bilhassa Türk dünyasının yegâne müstakil ve şark radikalizminin mümessili cumhuriyet Türkiye’sindeki âlemşümül ıslahat hareketini terviçle bu hususta okuyucularına malûmat verir.
- Odlu Yurt, Kafkasya’nın istiklâl ve kurtuluşunu gözde tutar ve bunun husulü için Kafkasyalıları umumi düşmana karşı ittifaka çağırır. Odlu Yurt, şarkın asriliğe bakan radikalizmini terviçle, hususen mazlum ve mahkûm Türk kavimlerinin istiklâl davasını teyit ve milliyet mücadelesini tebcil eder.

Derginin yazı kadrosunda M. E. Resulzade, Mirza Bala, A. Mirkasım, Ahmet Caferoğlu, Y. Ali, Kırımlı Cafer Seyit Ahmet, Yusufbeyli Nasip, A. Bat, Daşdemir ve kısmen de Mehmet Ağaoğlu, Kemal, Cafer Sadık, Demircioğlu, Azeri gibi yazarlar ve Alptekin gibi şairler yer almaktadır. İmtiyaz sahipliğini A. Kazımzade’nin yaptığı “Odlu Yurt” dergisinin mesul müdürlüğünü 27. sayıya kadar Kemal, 28 ve 29 sayılarda B. Süleyman, son sayıda (30-31) ise Mirza Bala üstlenmiştir.

İlk sayısı 40 sayfadan oluşan derginin sayfa sayısı, 24-64 arasında değişmektedir.

Başından sonuna kadar bir düzen içerisinde çıkan dergi, belli başlı bölümlere ayrılmıştır. En fazla süreklilik gösteren bölümleri şöyle sıralanabilir: *Siyasiyat Kısmı (Başyazılar)*;

Azerbaycan Hayat ve Matbuatından; Matbuat ve Kitabiyat; Havadis Kısmı; İlim ve Edebiyat; Azerbaycan'da Vaziyet; Beynelmilel Hayattan; Azerbaycan Mektupları.

“Başyazılar” bölümü, Resulzade'nin ve Mirza Bala'nın makalelerinden oluşan derginin “Azerbaycan Hayat ve Matbuatından” kısmında ise genellikle Mirza Bala ve Y. Ali'nin yazdığı yazılar yer almaktadır. “Matbuat ve Kitabiyat” bölümünü A. T. imzalı bir yazar, “Havadis Kısmı”nı ise Cafer Sadık hazırlamıştır. “İlim ve Edebiyat” bölümü önce Mehmet Ağaoğlu'nun, sonradan Ahmet Caferoğlu'nun imzasını taşımaktadır. “Beynelmilel Hayattan” kısmının ise genellikle A. Bat tarafından hazırlandığı görülmektedir. Derginin “Azerbaycan Mektupları” bölümünde ise ilk önce Yey-Elif imzalı şahsın, sonra da Daşdemir'in Bakü'den gizli olarak gönderdikleri makalelerin yayımlandığı görülmektedir.

Derginin “Havadis Kısmı”nda ağırlıklı olarak Azerbaycan'dan, Türkiye'den, İran'dan, Türkistan'dan, Şimali Kafkasya'dan, Rusya'dan ve Ukrayna'dan haberlere yer verilmiştir.

“Beynelmilel Hayattan” bölümünde o dönemde gelişen uluslararası boyutlu olaylardan ve gelişmelerden devamlı haber veren derginin genellikle Avrupa-Sovyet ilişkilerinden, Afganistan sorunlarından, Balkanlar'dan, Milletler Cemiyeti'nden, İran-Afgan-Rusya arasındaki ilişkilerden, Sovyet-Çin ihtilafından, Mısır-Filistin hadiselerinden, Türkiye-Yunanistan probleminden, Fransa, Almanya, İtalya, İspanya vb. Avrupa ülkelerindeki gelişmelerden, Orta Asya'dan, Hindistan ve Lehistan sorunlarından ve diğer uluslararası önem taşıyan olaylardan ayrıntılı olarak bilgi verdiği görülmektedir.

“Azerbaycan Hayat ve Matbuatından” kısmında Azerbaycan'ın siyasi, iktisadî ve sosyal hayatından, ülkedeki her türlü yenilik ve gelişmelerden kayda değer bilgiler sunan dergi, aynı zamanda diğer Rusya egemenliğinde bulunan halklara da sayfalarında geniş yer ayırmıştır.

“Yeni Kafkasya” ve “Azeri Türk”te olduğu gibi “Odlu Yurt” dergisinde de her sene Azerbaycan bağımsızlığının yıldönümünü kutlama geleneği devam ettirilmiştir.

28 Mayıs 1929 tarihli 4. sayısının üst kapağı, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 11. yıldönümü nedeniyle özgürlüğü çağrıştıran bir fotoğrafla renkli olarak basılan derginin hemen hemen her sayısında, Rus sömürsü ve rejimine karşı Azerbaycan'da baş gösteren köylü isyanları ve partizan hareketlerden geniş bir şekilde bahsedilmiştir.

27 Nisan 1930 tarihli 14. sayıda, işgal tarihinden itibaren 1930 yılının Nisan ayına kadar Rusya'nın Azerbaycan'ı sömürmesinin adım adım takvimini, Mirza Bala'nın kaleminden “İstila Takvimi” başlığı ile yayımlayan dergi, 28 Mayıs 1931 tarihli 28. sayısında ise “İstiklâl Takvimi” başlığı altında 1917 senesinin Martından 1920 Nisanına kadar süren Azerbaycan istiklalini takvim şeklinde neşretmiştir.

Bunların dışında derginin son sayısında yayımlanan “Azerbaycan'a kimler hakim?” başlıklı makale, 1920 sonrası Ruslaştırma siyasetinin ve sömürülmenin istatistiksel verilere sahip olması açısından önem arz etmektedir. Makalenin önemi ve değeri Mehmetzade tarafından (1931); “*Bu malumat 12 senelik hakimiyetten (...) sonra Azerbaycan'da kimlerin hakim olduğu, memleketin hakiki sahibi bulunan Türklerin ne vaziyette olduklarını göstereceği için şayanı dikkat ve iddialarımızı teyit eden tarihi bir vesikadır*” cümlesiyle vurgulanmıştır.

Sömürgeci Rus siyasetinin iç yüzünü gösteren başka bir belge de “İstilanın Asıl Maksudı” isimli makaledir. Rus istilasının asıl amacının Azerbaycan petrolünü ele geçirmek olduğu vurgulanan yazıda, petrolün yanında doğal gaz, yün, pamuk, ipek, balık, tuz, bakır,

barut, bal, meyve gibi çeşitli zenginlik unsurlarının yağmalanması da yer almıştır. Makalede; Moskova'nın eliyle belli bir miktarı dışarıya satılan Azerbaycan petrolünün dokuz senede Rusya tarafından sömürülen miktarının tam 51.597.000 ton, doğal gaz istismarının ise 900.000 ton olduğu belirtilmiştir (Mehmetzade, 1929a: 3).

Derginin 2. sayısında yer alan ve Azerbaycan bağımsızlığına kavuşmadan iki ay önce 31 Mart 1918'de Rus ve Ermeni şovenleri tarafından Bakü'de gerçekleştirilen katliamı anlatan bir makalede şöyle yazılmıştır (Mehmetzade, 1929b: 4):

On bir yıl evvel, Rus çarlığına tevarüs eden Lenin ve onun komünist partisiyle, başta Stepan Şaumyan, Arakyan, Lalaef, Arakelyan vb. olmak üzere Azeri istiklâl hareketini öldürmek için Bakü'de başladıkları vahşetin on birinci yıldönümü! (...) 1918. yılda 31 Mart faciasını takip eden 28 Mayıs istiklâlinin ilanı günü ile 15 Eylül zaferlerinin büyüklüğünü anlamak ve yaşamak için 31 Mart faciası unutulmamalıdır.

Türkiye'de olup bitenleri yakından takip eden ve Ağustos 1929 tarihli 6. sayısının "Büyük Felaket Karşısında" adlı baş makalesinde Trabzon civarında gerçekleşen ve büyük bir zarara yol açan depremden dolayı üzüntüsünü dile getiren dergi, makalede depremden doğan ziyanı telafi edebilmek için Trabzon'a yardım yapılması gerektiğini vurgulayarak (Odlu Yurt Dergisi, 1929b: 2) halkı buna teşvik etmiştir.

Bununla birlikte derginin 20. sayısında yayımlanan başyazıda Türkiye'nin 26-30 Ağustos 1922'de kazandığı zafer tebrik edilmiştir. Yazının devamında günün birinde Azerbaycan'ın bağımsızlığa kavuşması arzusu şöyle dile getirilmiştir: "*Odlu Yurt, Ağustos zaferini Türkiye vatandaşlarına tebrik ederken bu hayat veren güneşin istila karanlığında kalmış Azerbaycan ufuklarında dahi parlamasını ümit eder*" (Odlu Yurt Dergisi, 1930: 3).

"Odlu Yurt"un sayfalarında en fazla yer alan konulardan biri de Kafkasya Birliği (Konfederasyonu) fikridir. 8. sayıda yayınlanan ve bu birliğin gerekliliğinden bahsedilen makalede; "*Azerbaycan da dahil olduğu halde, Kafkasya milletlerinin kurtuluş mücadelelerini ruhlandırıcı siyasi fikirler manzumesinde yer tutan en mühim şarlardan birisi de Kafkasya Birliğidir*" (Odlu Yurt Dergisi, 1929d: 3) ifadeleriyle, Rus istilasına karşı birlikte mücadele için bu ittifakın önemine vurgu yapılmıştır.

8 Eylül 1929'da geçmiş Azerbaycan Cumhuriyeti Heyeti tarafından Milletler Cemiyeti'ne müracaat edilmiştir. "*Milletler Cemiyeti Meclisi Reisi Âlisine*" başlığını taşıyan müracaat mektubunun altında, Azerbaycan heyeti reis vekili Mir Yakup'un ve umumi katip Abbas Atam Alibeyli'nin imzaları bulunmaktadır. Derginin 8. sayısında tam metin olarak yayınlanan bu yazıda şöyle denmektedir: "*Milletler Cemiyeti'nin nazari dikkatinin dünyanın şu köşesine atfedileceğinin ve ali meclisin Azerbaycan milletine ve onun haklı mütalebatına manevi himayesini bahşedeceğini kaviyen ümit eyeriz*" (Odlu Yurt Dergisi, 1929a: 3).

Derginin "İlim ve Edebiyat" kısmında 9, 10 ve 11. sayılarda arka arkaya neşredilen Ahmet Caferoğlu'nun "Tarihte Azerbaycan-Rus Münasebatı" adlı makalesi, Azerbaycan-Rus ilişkilerinin tarihi gelişimi açısından kayda değer bir inceleme yazısıdır. Tarihi belgelere dayanarak Azerbaycan - Rus siyasi ilişkilerinin ilk olarak 880 senesinden itibaren başladığını vurgulayan yazar makalesinde, Rusların ta o zamandan işgal ve istila maksadıyla Azerbaycan topraklarına göz diktiğini, bu amaçla 909, 913, 943, 968 ve farklı yıllarda Azerbaycan topraklarına seferlerde bulduklarını ve bu seferlerin yağmadan başka bir şey olmadığını belgelerle göz önüne sermiştir (Caferoğlu, 1929: 4).

Azerbaycan muhaceretinin Resulzade önderliğinde 2. Dünya Savaşı'na kadar Türkiye'de çıkardığı en son siyasi dergi olan "Odlu Yurt", yayınladığı ekonomi içerikli yazıların, dış haberlerin çokluğu yönünden ve daha düzenli olması açısından o dönemki diğer muhaceret mecmuaları arasında farklı bir yere sahiptir.

Mart 1931 tarihli 26. sayısında yer alan "Üçüncü Yıl" adlı makalede şöyle bir değerlendirme yapılmıştır (Odlu Yurt Dergisi, 1931a: 1-2): "*Şarkın ve garbın dört bir tarafına yayılan ve miktarları günden güne artan vatan cüda Azerbaycan muhacirlerinin, bilhassa onların kahraman genç neslinin bir nevi manevi teşkil merkezi haline gelmesi "Odlu Yurt"un en büyük zaferlerinden biridir.*" Aynı yazının son kısmında "*'Odlu Yurt' da 'Yeni Kafkasya' tarafından ilan edilen ve 'Azerbaycan Misakı Millisi'nin umdelerini teşkil eden yüksek prensiplerden aldığı mukaddes heyecanla başladığı davayı devam ettirerek milliyet, demokrasi, cumhuriyet, Azerbaycan istiklâli ve Kafkasya'nın konfederasyonu esasını müdafaada ısrar edecektir*" cümlesiyle her ne kadar bu ülkü uğruna yayınlarını sürdürüleceğini ve mücadeleye devam edeceğini vurgulasa da fazla hayatta kalamamış ve Temmuz-Ağustos 1931'de çıkan 30-31. sayısından sonra derginin yayımına son verilmiştir.

Resulzade'nin çıkardığı dergilerin dışında Azerbaycan muhacir aydınlarından Mirza Bala Mehmetzade tarafından 7 Ağustos 1930 - 10 Eylül 1931 tarihleri arasında çıkan (toplam 58 sayı) ve muhaceretin Türkiye'de yayınladığı tek gazete olan "Bildiriş" in de "Odlu Yurt" dergisinin kapatılmasından bir ay sonra yayımı durdurulmuştur.

Muhaceretin bir diğer ismi olan Ahmet Caferoğlu'nun önderliğinde Ocak 1932 - Aralık 1934 tarihleri arasında Türkiye'de yayımlanan "Azerbaycan Yurt Bilgisi" dergisi de siyasi konulardan uzak ilmi, edebi ve kültürel ağırlıklı olmasına rağmen Aralık 1934'de (35-36. sayı) kapatılsa da, 20 senelik aradan sonra Şubat 1954'de sadece tek sayı olarak (37. sayı) tekrar çıkmış ve bir daha da yayınlanmamıştır.

3.4. Azerbaycan Dergisi

Sovyetlerin aşırı baskısı yüzünden Türkiye'deki basın faaliyetleri durdurulan Azerbaycanlı muhacir aydınlar, 1931'den sonra Avrupa'ya geçmiş ve orada basın faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Her ne kadar Türkiye'den uzakta olunsada Azerbaycanlı muhacirlerin Türkiye ile bağlantıları sürmüştür. Muhacirler 2. Dünya Savaşı'ndan sonra tekrar Türkiye'de ve bu sefer başkent Ankara'da bir araya gelmeyi başarmışlardır. Savaş sırasındaki durgunluk döneminden sonra muhacerette yeniden toplanılmış ve Eylül 1947'de Türkiye'ye gelen Mehmet Emin Resulzade'nin önderliği ve teşebbüsü ile teşkilatlanmaya başlanılmıştır. İki sene sonrasında ise, 1 Şubat 1949 tarihinde Azerbaycan Kültür Derneği resmen faaliyete geçmiştir.

Azerbaycan Kültür Derneği'nin ilk genel kurul toplantısında Resulzade derneğin fahri başkanlığına getirilmiş ve vefatına kadar bu fahri başkanlık sıfatını taşımıştır. Dernek kurulur kurulmaz Resulzade'nin "Azerbaycan Kültür Geleneği" (1949) adlı eserini neşrederek ilk yayımını gerçekleştirmiştir. Bunun dışında Resulzade'nin "Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı" (1950), "Çağdaş Azerbaycan Tarihi" (1951), "Azerbaycan Şairi Nizami" (1951) adlı eserleri de Azerbaycan Kültür Derneği'nin yayınları arasında yer almaktadır (Şimşir, 1995b: 34-35).

Dernek, Azerbaycan'ı tanıtmaya kitap neşriyatı gibi kültürel yayınlarla, sık sık yapılan konferans ve toplantı gibi çeşitli sosyal faaliyetlerle devam etmiştir. Ancak muhaceret hayatını bu safhada daha da aktif hale getirmek ve sesini daha etkili duyurabilmek için Resulzade'nin

teşebbüsü ile Nisan 1952'den itibaren Azerbaycan Kültür Derneği'nin basın organı "Azerbaycan" dergisi çıkarılmaya başlanmıştır.

Derginin çıkış maksadı birinci sayısında "Yayına Başlarken" adlı başyazıda şu şekilde açıklanmıştır (Azerbaycan Dergisi, 1952a: 3):

Şimdiye kadar sadece ilmi, edebi ve tarihi konferansların neşri ile iktifa eden derneğimiz, Ankara'da ve taşrada bulunan üyeleriyle kültürel bağlarını daha fazla sağlamlaştırmak gayesiyle bu sefer bir derginin yayınlanmasına lüzum duymuştur. Şimdilik ayda bir defa neşredilecek olan bu dergimiz vasıtasıyla derneğimizin üç seneyi aşan çalışmaları hakkında mufassal bilgi vereceğimiz gibi, Anadolu Türklüğüne bunca manen ve maddeten yakın ve komşu bulunan Azerbaycan Türklüğünün tarihi, edebiyatı, sanatı, tiyatro hayatı hususlarında yurttaşlara mümkün mertebe geniş bilgiler vermeye gayret edeceğiz.

Mecmuanın adının ne olacağı konusu tartışılırken, Feyzi Aküzüm'ün dergi ismi olarak önerdiği "Azerbaycan"ı onaylayan Resulzade, derginin bütün ağırlığını Aküzüm'e vermiştir (Aküzüm, 1975: 15).

"Birlik Dirliktir" sloganı ile ayda bir yayımlanan "Azerbaycan" dergisi, 36. sayısına kadar Resulzade ile birlikte çıkarılmıştır. Sorumlu müdürlüğünü Dr. Ahmet Yaşat'ın üstlendiği derginin 1955'e kadar başyazarlığını Mehmet Emin Resulzade ve kısmen de Vahap Yurtsever yapmıştır.

Derginin Mart 1955 tarihli 12. sayısının tamamı ise 6 Mart 1955'te hayata veda eden Resulzade'nin vefatına ayrılmıştır.

Resulzade'nin vefatından sonra Vahap Yurtsever, Yurtsever'in vefatından sonra ise Ahmet Karaca derginin yönetimini üstlenmiştir.

Yayın hayatı boyunca bazen ayda bir, bazen iki ayda bir, bazen de üç ayda bir çıkan dergi, zaman zaman ekonomik sıkıntılar yaşamıştır. İlk zamanlarda yaşanan sıkıntılara derginin dokuzuncu yaşı münasebeti ile yazılan "Azerbaycan 9 Yaşında" adlı bildiride şöyle değinilmiştir (Azerbaycan Dergisi, 1961: 52):

Bundan 9 yıl önce, (...) Azerbaycan Kültür Derneği'ne bağlı olarak "Azerbaycan" dergisi tesis olunmuştu. (...) Derginin mevcut imkanlarıyla bu kolay bir iş değildi. Çünkü öyle bir dergi çıkarmak icap ediyordu ki, Azerbaycan davasını bütün cepheleriyle, müspet ve derin bir tetkik mevzuu olarak, mümkün mertebe aksettirebilsin. Yeni yıla başlarken, dergimize yazılarıyla, haberleriyle, maddi ve manevi yardımlarıyla müzaheretle bulunmuş olan bilcümle arkadaş ve yurttaşlarımıza derin teşekkürlerimizi sunar, bundan sonra dahi alakalarını mütevazî neşir organımızdan esirgememelerini rica ederiz.

O günün Türkiye'sinde insanların maddi durumunu, okur-yazarlık oranını ve en önemlisi de derginin yayıldığı kitle alanını göz önünde bulundurursak satıştan elde edilen para ve abonelerin ödediği ücretle dergi giderlerinin karşılanması mümkün değildi. Bu nedenle "Yardım ve bağışlarınızı esirgemeyiniz" türünden ilanlara, dergide çok sık rastlanmıştır. Ekonomik sıkıntıdan olacak ki, bir dönem iki sayısı bir arada çıkan derginin 1963'ten itibaren ise üç sayısının bir arada yayımlandığı görülmüştür. Maddi sıkıntıları önlemek için yapılan reklam ve ilan gibi çözümler netice vermediğinden dergi 169. sayısından sonra belli bir süre yayımına ara vermek zorunda kalmıştır.

Her şeye rağmen mücadeleden vazgeçmeyen "Azerbaycan" dergisinin o günkü yazar kadrosu ile ilgili Mirza Bala şu bilgileri vermektedir: "Gittikçe mükemmelliğe doğru bir terakki eseri gösteren ve bugünkü şartlar dahilinde muhaceretteki hür Azerbaycan Milli matbuatının

biricik mümessili sayılabilecek “Azerbaycan”da “Yeni Kafkasya”dan “Kurtuluş”a kadar, muhaceretteki yazarlar kadrosu başta olmak üzere, aynı kalem ailesine mensup yeni ve genç elemanlar iştirak etmektedir” (1953: 12).

Derginin yayımlanmaya başlamasından itibaren yazar kadrosunda M. E. Resulzade, Mirza Bala Mehmetzade, Abdül Vahap Yurtsever, Prof. Ahmet Caferoğlu, Mustafa Hakkı Türkekul, Süleyman Tekiner, Kerim Yayıcı ve bu imzalardan başka dergide yazıları çıkan birçok isim arasında Ahmet Karaca, Ali Volkan, Feyzi Aküzüm, Teymur Ateşli, Kurban Biter, Ahat Ural, Hamit Korkmaz, Senuber Karyagdı ve diğerleri de dikkat çekmektedir.

Ancak yıllar geçtikçe “Azerbaycan” dergisinde Prof. Tahir Çağatay, Prof. Saadet Çağatay, Ejder Kurtulan, İldeniz Kurtulan, Ali Akış, Resul Budak, Müştak Karabağ gibi farklı kişilerin de yazılar yazdığı görülmüştür.

Bunlarla birlikte derginin sayfalarında Bolşevik siyasetinin kurbanı olan Azerbaycan’ın bağımsızlık şairlerinden Ahmet Cevat’ın, Gültekin’in ve 1952’de böbrek hastalığından Türkiye’de vefat eden ve hayatı acılar içinde geçen Azerbaycan’ın ünlü muhacir şairi Elmas Yıldırım’ın şiirlerine sık sık rastlanmaktadır.

Resulzade 1955’e kadar dergide genel olarak Azerbaycan hakkında, Azerbaycan’ın görkemli şairi Nizami, Dede Korkut Destanı, Doğu İslam Medeniyetinde Azerbaycan’ın rolü, Milli Tesanüt (dayanışma), Azerbaycan mimari anıtları vb. konularda makaleler yazmıştır. Mirza Bala ise 1955’te Münih’e (*Sovyetleri Öğrenme Enstitüsü’nde çalışmak için*) gidene kadar derginin hemen her nüshasında “Tarihten Yapraklar” adı altında düzenli olarak neşrolunan makale serisinde Azerbaycan Cumhuriyeti’nin en yakın tarihindeki olayları anlatmıştır. Bala “Tarihten Yapraklar”da; Azerbaycan Milli Şurası, Azerbaycan Parlamentosu, İstiklâl Beyanamesi, İstiklâl zaferinin destanı, Azerbaycan Üniversitesi, Kadınların Hürriyeti, Kızıl Rus İstilasası gibi konulara değinmiştir. Bunun dışında Mirza Bala’nın dergide yayımlanan “Azerbaycan Muhaceret Matbuatının Otuz Yıllığı”, “Mirza Fethali ve Puşkin”, “Mehmet Emin Resulzade 70 Yaşında” vb. önemli konularda yazıları da yer almıştır.

Azerbaycan folkloru üzerine Ahmet Caferoğlu’ya ait makale ve inceleme yazılarının yayımlandığı dergide; Vahap Yurtsever’in klasik Azerbaycan yazar ve şairleri içeren, Süleyman Tekiner’in Azerbaycan’daki fikir hareketlerini aktaran, M. H. Türkekul’un Azerbaycan musikisi ile kısmen tiyatrosunu anlatan ve Kerim Yayıcı’nın şiirlerinin yanı sıra Azerbaycan muhacirlerinin ıstıraplarını konu edinen çeşitli makaleler yayımlanmıştır.

Bu yazarların makaleleri dışında dergi Azerbaycan muhaceretinin kültürel hayatına ait aktüel konulara da geniş yer vermiştir. Dergide Ankara’daki Azerbaycan Kültür Derneği ve İstanbul’da faaliyet gösteren Azerbaycan Kültürünü Tanıtma Derneği’nin tertip ettikleri toplantılara, konferanslara, kongre ve gecelere ait haber ve yazılar da neşrolunmuştur.

Çıktığı günden itibaren Azerbaycan tarihine, edebiyatına, sanatına, ekonomisine, coğrafyası, doğal servetine ve diğer alanlara ait yazılar, incelemeler, vesikalar, hatıralar, notlar yayımlayan “Azerbaycan” dergisi, çok zengin bir kaynak oluşturmaktadır.

Dergi Türkiye ile ilgili yazılara da sayfalarında geniş yer vermiştir. Her ne kadar 1931 sonrası SSCB’nin ağır baskılarından dolayı Azerbaycan muhacir aydınları Türkiye’den ayrılmaya mecbur edilseler de, bu, onlardaki Türkiye’ye karşı duydukları kardeş ülke sevgisini azaltmamıştır. Mecmuanın sayfalarında, Türkiye dostluk ve kardeşliğinin önemini vurgulayan

yazılara sık sık rastlanmaktadır. Dergide; Türkiye Cumhuriyeti hakkında yazı ve makalelere, Mustafa Kemal Atatürk'ün doğum ve ölüm yıldönümleri ile ilgili yazılara, Cumhuriyetin yıldönümleri sebebiyle kutlama metinlerine ve Türkiye'deki sosyal yaşam ile ilgili yazı ve makalelere sıklıkla rastlanmaktadır.

Türkiye Cumhuriyetinin 30. yıldönümü nedeniyle derginin Ekim 1953 tarihli sayısında yer alan ve Resulzade'nin imzasını taşıyan makalede “*Cihan tarihinin en meraklı devrindeyiz; Asırlaşmış binalar yıkılıyor; yıkılmaz diye düşünülen müesseseler çöküyor; yeni binalar ve yeni kıymetler kökleşiyor (...) ve her gün denecek kadar tarihi birçok vakalar için yapılan yıldönümlerini görüyoruz. Fakat bugün Türkiyeli kardeşlerimizin haklı sevinçlerle andıkları yıldönümünü biz, başkalarından ayırmak için ‘muazzam’ vasfını veriyoruz*” (1953: 4) denilmektedir.

Mustafa Kemal Atatürk ile ilgili, onun gerçekleştirdiği inkılâp üzerine çeşitli makalelerin yayımlandığı dergide Atatürk'ün ve kurduğu Türkiye Cumhuriyeti'nin dış Türkler için büyük işler gördüğü vurgulanmıştır. Derginin Kasım 1952 tarihli sayısında Atatürk'ün ölümünün 14. yıldönümü dolayısıyla Yurtsever'in kaleme aldığı “Atatürk ve Dış Türkler” adlı makalede şu cümlelere yer verilmiştir (1952: 5):

Atatürk, dış Türklere istiklâl mücadelesini öğretmiştir. Bu kutsal ve merhametsiz mücadelelerin başlıca esasları Ata'nın Türk gençliğine yaptığı hitabında veciz ve parlak bir şekilde açıklanmıştır. Ölümünün 14. yıl dönümünde, Büyük Ata'nın ölmez ruhu önünde derin huşu ile eğilirken, Onun tarafından yetiştirilen Türk gençliğinin, Türklüğün yüksek ve ebedi ülkülerine daima bağlı kalacağını ifade ederiz. Nur içinde yatsın.

Bu gibi makalelerde Atatürk ilke ve inkılâplarına geniş yer veren ve laiklik ilkesini olumlu karşılayan dergi, aynı zamanda bütün Türklüğün kurtuluş kapısının Türkiye Cumhuriyeti olduğunu her fırsatta dile getirmiştir.

Azerbaycan muhacir aydınlarının önde gelenlerinden Mirza Bala'nın 8 Mart 1959'da vefatı dolayısıyla sayfalarında Mirza Bala'ya geniş yer veren dergi, bütün sayılarında yurt dışından çeşitli haberler yayımlamıştır.

Muhaceretin önceki basın organlarında olduğu gibi her sene Azerbaycan'ın istiklal gününü kutlama ve Sovyet işgali günü ile ilgili yazıların yayımlanması geleneğini “Azerbaycan” dergisi de devam ettirmiştir.

Dergi SSCB'nin istila ve sömürgeci siyasetini eleştiren makale ve yazılara sayfalarında geniş yer ayırmıştır. Sovyet sömürgeciliğinin şiddetle kınandığı “27 Nisan İstilasının 37. Yıldönümü” başlıklı bir makalede şöyle yazılmıştır (Azerbaycan Dergisi, 1957: 2-3):

Hakikaten, eski Batı sömürgeciliği ile kıyaslanacak olursa, Sovyet sömürge sistemine sömürgecilik demek doğru olmasa gerekir. Çünkü en geri sömürgelerde dahi sömürge halkının diline, dinine, kültürüne, edebiyatına, milli bayramlarına, sanat ve tiyatrosuna karışılmaz. Hâlbuki Sovyet idaresi dinsizlikten başka din tanımıyor, Rus kültürünü bütün mahkum milletlere zorla tahmil ediyor, Türklere Türk tarihini ve edebiyatını okutmuyor, sanat ve edebiyatlarının Rus emperyalist hedeflerine ve komünist emellerine körü körüne hizmet etmesini istiyor, alfabeye kadar her şeyi Ruslaştırıyor ve hiçbir kanun ve hak tanımadan kitle halinde milletleri ortadan kaldırıyor.

Dergide en fazla dikkat çeken olaylardan biri de, o dönemin Amerika Cumhurbaşkanı Dwight D. Eisenhower'ın 17 Temmuz 1959 tarihinde yayımladığı beyanname ile aynı yılın 19 Temmuz'la başlayan haftasının “Esir Milletler Haftası” ilan edilmesidir. Amerikan devlet başkanının adı geçen beyannamesini Ağustos 1959 tarihli 8. sayıda aynen yayımlayan dergi,

esir milletler sıralamasında Azerbaycan'ın, İdil-Ural ve Türkistan'ın adlarının geçmesini sevinçle karşılamış fakat sıralamada Şimali (Kuzey) Kafkasya ve Kırım'ın unutulmuş olması ise dergi heyeti tarafından eleştirilmiştir. Aynı sayıda “Esir Milletler Haftası” adlı başyazıda şöyle denmiştir: *“Bu hal bizlere yeni kuvvet ve iman vermektedir. Birleşik Amerika'nın bu âlicenap hareketini hepimiz milletçe şükran ve minnettarlıkla karşılamaktayız. Fakat aynı zamanda, bu tarihi karar suretinde Şimali Kafkasya ve Kırım gibi dil ve din kardeşlerimizin unutulmuş olduğu derin teessürümüzü mucip olmaktadır. (...) Birleşik Amerika Teşri Meclisinin tarihi kararı milli tarihimize altın satırlarla kaydedilecektir”* (Azerbaycan Dergisi, 1959: 3).

Buradan da anlaşıldığı gibi, bu beyanname Azerbaycan muhacereti için önemli bir gelişme olarak görülse de, gerçek adımların atılması konusunda kuşku oluşmuş ve bu durumun gerçeği yansıtmadığı düşünülmüştür. Aynı makalede *“Ümit ederiz ki, bu deklarasyon sadece bir gösteri ve propagandadan ibaret olarak kalmayacak ve Birleşik Amerika ile birlikte bütün hür dünya devletlerinin her günkü politikalarına temel taşı teşkil edecektir”* (Azerbaycan Dergisi, 1959: 2) denilmiştir.

Ancak yıllar geçtikçe bu beyannamenin senede bir tekrarlanan tören ve gösterilerden öteye geçemediği görülmüş ve duyulan kuşku boşa çıkmamıştır. Beyannamenin ilanından altı sene sonra dergide yayımlanan “Yanlış Düşünceler” başlıklı makale bunu açıkça ortaya koymaktadır (Azerbaycan Dergisi, 1965: 1):

Sovyetlerle araları açıldıkça esir milletlere karşı ilgileri de bir parça artmış, münasebetler düzelince davaya karşı alaka da zayıflamıştır. Demek ki, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, Birleşmiş Milletler Anayasası ve umumiyetle hürriyet ve demokrasi prensipleriyle ilgili bütün esas ve kaideler sırf menfaat mülahazalarıyla tatbik görmektedir, mücerret hak ve hakikat oldukları için değil. İşte insanlığın ve insanlık ideallerinin de sükûtuna sebep olacak zihniyet de budur.

Bunlardan başka dergide sık sık Kırım, Orta Asya, İran ve Çin'de yaşayan Türkler hakkında ve onlara karşı yürütülen istilacı siyasetten bahsedilerek onların acıları ve kederleri dile getirilmiştir. Bütün esir Türklerin tarihini, kültür ve sanatını dünyaya tanıtmaya çalışan dergi bu konularda kaleme alınan yazı ve makalelere de sayfalarında geniş yer vermiştir.

Böylece Azerbaycan muhaceret basınının son örneği olan “Azerbaycan” dergisi, 1990'lara kadar Azerbaycan'ın tekrar bağımsızlığına kavuşacağı inancıyla yayını sürdürmüştür. Bazı zorluk ve sıkıntılara rağmen mücadelesinden vazgeçmeyen dergi, neticede inanılması güç de olsa Sovyetler Birliği'nin dağılmasına, Rus baskısı altında olan milletlerin ve de Azerbaycan'ın yeniden bağımsızlığına kavuşmasına bizzat şahit olmuştur.

Sovyetler çöktükten sonra yeniden özgürlüğüne kavuşan Azerbaycan Cumhuriyeti'nde, 1991 yılı Nisan ayının ilk haftası Bakü'de bulunan Azerbaycan İlimler Akademisi'nde yapılan Muhaceret Edebiyatı Sempozyumu ile 70 sene süren Azerbaycan muhaceret hayatı ilk defa Azerbaycan halkına, ilim ve sanat dünyasına tanıtılmıştır. Derginin başyazarlığını yapmış olan Ahmet Karaca bu sempozyumla ilgili şunları ifade etmiştir (1991: 5):

Azerbaycan Kültür Derneği ile Azerbaycan İlimler Akademisi'nin birlikte Bakü'de düzenledikleri Azerbaycan Muhaceret Edebiyatı Sempozyumu'na Türkiye'den Azerbaycan Kültür Derneği ve Azerbaycan Milli Merkezi mensubu 38 ilim ve sanat adamı, M. E. Resulzade, Ali Merdan Topçubaşı, Mirza Bala Mehmetzade, Abdülvahap Yurtsever gibi siyaset, Prof. Dr. Hüseyinzade Ali Bey, Prof. Dr. Ahmet Ağaoğlu, Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu gibi ilim, Samet Ağaoğlu, Mehmet Sadık Aran, Kerim Yayıncı, Gültekin, Elmas Yıldırım gibi edebiyat adamı ve şairleri çeşitli yön ve cepheleriyle tanıtmaya çalıştılar. Sempozyumda yüzün üzerinde tebliğ sunuldu ve tartışıldı.

Derginin yaşamasında katkıları çok büyük olan Feyzi Aküzüm ise ne yazık ki, hastalığından dolayı Bakü'ye gidemeyerek hayaline kavuşamamış ve 1992 senesinde vefat etmiştir. 1990 sonrasında yazı işlerinin bir süre Selçuk Önal tarafından yürütüldüğü derginin, 1993 senesinden itibaren yazı işleri görevini genel sekreter Tuncer Kırhan üstlenmiştir (Azerbaijankulder.org, 2011).

1990 yılından itibaren “Azerbaycan Türk Kültür Dergisi” adı ile çıkan “Azerbaycan” dergisi, Azerbaycan muhaceretinin en uzun süreyle çıkardığı tek yayın organıdır. Dergi, Sovyetler Birliği'nin çöküşünü ve Azerbaycan'ın tekrar elde ettiği bağımsızlığını sayfalarına taşıyarak bu tarihi gelişmeye bizzat tanıklık etmiştir. Muhaceretin 70 senelik mücadelesi sonucu, bunca eziyet, sıkıntı ve meşakkatten sonra bu mukaddes günü görmek ve sayfalarında paylaşmak muhaceret basın organlarından yalnızca “Azerbaycan” dergisine nasip olmuştur.

2011 yılı Temmuz ayında çıkarılan 379. sayısı derginin son sayısı olmakla beraber Azerbaycan Kültür Derneği'nden verilen bilgiye göre özel günler kapsamında (örneğin 28 Mayıs Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Yıldönümü) derginin belli aralıklarla yayınlanması düşünülmektedir.

Sonuç

Azerbaycan muhaceret tarihinin en önemli safhasının her ne kadar 1920 Rus işgali sonrasında olduğu bilirse de, aslında her şey 19. asrın birinci yarısında yaşanan Rusya-İran savaşları sırasında imzalanan Gülistan ve Türkmençay anlaşmaları sonucunda vatan topraklarının ikiye parçalanması ile başlamıştır. Özellikle Türkmençay Antlaşması sonrasında farklı boyutlarda gelişen muhaceret, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Çarlık Rusya'sında ortaya çıkan çalkantılar zemininden de yararlanarak Mehmet Emin Resulzade önderliğinde millî mücadele ile kurulan ilk Azerbaycan Cumhuriyeti'ne kadar devam etmiştir.

Ancak 28 Mayıs 1918'de kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin 27 Nisan 1920'de Rus işgali maruz kalmasının ardından cumhuriyetin kurucusu ve devlet başkanı Resulzade de dâhil Azerbaycanlı aydınlar, yeniden diğer ülkelere, özellikle Türkiye'ye muhaceret etmişlerdir.

Her ne kadar Azerbaycanlı aydınlar, çıkardıkları muhaceret gazete ve dergiler nedeniyle Rusya'nın baskısına maruz kalarak Türkiye'den ayrılmaya mecbur bırakılsalar da Rus işgali sonrası Azerbaycan siyasi muhaceretinin ana merkezinin Türkiye olduğu söylenebilir. 1923 yılında “Yeni Kafkasya” ile İstanbul'da başlayan Azerbaycan muhaceret basını, 1930'larda Türkiye'de verdiği aranın ardından 1952'den sonra Ankara'da çıkan “Azerbaycan” dergisi ile yine Türkiye'de yayın hayatına devam etmiştir. 1990'lara kadar bazı zorluklarla da olsa yayınlarını sürdüren muhaceret basınının son örneği olan “Azerbaycan” dergisi, Azerbaycan'ın tekrar bağımsızlığa kavuşmasının tek şahidi olmuştur.

Türkiye ve Avrupa'nın farklı ülkelerinde Azerbaycanlı muhacir aydınların çıkardığı yaklaşık 30 kadar basın organından Türkiye'de yayımlananlar arasında bizzat Resulzade'nin yönetiminde neşredilen “Yeni Kafkasya”, “Azeri Türk”, “Odlu Yurt” ve “Azerbaycan” dergileri, 1920 Rus işgali sonrasında muhaceretin çıkardığı basın organları arasında farklı bir önem arz etmektedir. Özellikle başta “Yeni Kafkasya” olmak üzere, “Azeri Türk”, “Odlu Yurt” dergileri, siyasi yönden sürdürdükleri fikri mücadele açısından sonraki muhaceret basınına zemin hazırlayarak yön gösterici rol oynamıştır.

1920 Rus işgalinden sonra ömrünün sonuna kadar muhacerette kalan ve 1955 senesinde Ankara’da vefat eden Resulzade, çeşitli çalışmalarının yanı sıra özellikle muhaceretin ilk yıllarında çıkardığı dergilerle 70 sene sürecek olan mücadeleye yön vererek, Azerbaycan siyasi muhaceretinin önderliğini yapmıştır. Resulzade, 1920 yılı sonrasında tam 35 yıl, diğer önde gelen aydınlarla beraber meşakkatli muhaceret hayatı yaşamıştır. Onun ölümünden 35 yıl sonra Azerbaycan bağımsızlığına kavuşmuştur.

Azerbaycan millî bağımsızlık mücadelesinin ana hatlarını belirleyen ve temel prensiplerini oluşturan Azerbaycan muhaceret hayatının merkezi unsurları hiç şüphesiz ki, muhacerette çıkarılan ve her sayfası tarihi belge niteliği taşıyan gazete ve dergilerdir. Çünkü başta Resulzade olmakla Azerbaycanlı aydın muhacirlerin tam olarak ne istediklerini, neyin uğruna mücadele ettiklerini gösteren bağımsızlık idealinin yeşermesinde, yeni boyutlara ulaşmasında, millî mücadele azminin oluşmasında ve Rus istilası ile büyük acılar çeken insanların sesini dünyaya duyurmada özellikle yazılı basın çok etkili olmuştur.

Ülkenin tekrar bağımsızlığı için yürütülen mücadelenin izlerini ve Rus istismarcı siyasetini sayfalarına yansıtan ve ciddi anlamda kamuoyu oluşturabilen Resulzade’nin çıkardığı dergiler de dahil Azerbaycan muhaceret basını örnekleri, 1990 sonrasında bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan’da 70 sene boyunca yaşanan Rus istilasının anlaşılması bakımından zengin ve önemli tarihi kaynak özelliği taşımaktadır.

Kaynakça

- Aküzü, Feyzi (1974). Hürriyetten Yoksun Azerbaycan ve Kükreyen İstiklal, *Azerbaycan Dergisi*, Yıl: 23, Sayı: 210, 7.
- Aküzü, Feyzi (1975). Resulzade ile 5 Yıl, *Azerbaycan Dergisi*, Yıl: 24, Sayı: 213, 15.
- Aküzü, Feyzi (1977). *M. E. Resulzade’ye Göre Çeşitli Cepheleriyle Azerbaycan İstiklal Mücadelesi*, Ankara.
- Arabacı, Caner (2012). Nazi Almanya’sında Yayınlanan Bir Türkçe Gazete: Azerbaycan, *II. Uluslararası İletişim Sempozyumu Yeni İletişim Teknolojileri ve Toplumsal Dönüşüm*, 2-4 Mayıs 2012, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları: 157, Kongreler ve Sempozyumlar Dizisi: 25, 848-856, Bişkek - 2012.
- Aslan, Abbas (1984). Azerbaycan’da İstiladan Sonra Devam Eden Milli Mücadele, *Azerbaycan Dergisi*, Yıl: 33, Sayı: 248, 56-57.
- Azerbaycan Dergisi* (1952a). Yayına Başlarken, Yıl: 1, Sayı: 1, 3.
- Azerbaycan Dergisi* (1952b). Yeni Kafkasya, Sayı: 6, 12-13.
- Azerbaycan Dergisi* (1956). Tarihte Muhaceretin Rolü, Yıl: 4, Sayı: 4-5 (40-41), 1-2.
- Azerbaycan Dergisi* (1957). 27 Nisan İstilası’nın 37. Yıldönümü, Yıl: 6, Sayı: 13(61), 2-3.
- Azerbaycan Dergisi* (1959). Esir Milletler Haftası, Yıl: 8, Sayı: 88-89, 2-3.
- Azerbaycan Dergisi* (1961). Azerbaycan 9 Yaşında, Yıl: 10, Sayı: 1-2-3 (109-110-111), 52.
- Azerbaycan Dergisi* (1962). Azerbaycan 10 Yaşında, Yıl: 11, Sayı: 1-2-3, 70.
- Azerbaycan Dergisi* (1965). Yanlış Düşünceler, Yıl: 14, Sayı: 160-161-162, 1.

- Azerbaycan Dergisi* (1984). Mehmet Emin Resulzade, Yıl: 33, Sayı: 247, 4-5.
- Azerbaycankulder.org (2011). Azerbaycan Kültür Derneği, Derneğimiz, www.azerbaycankulder.org/dernek.aspx. Erişim Tarihi: 30.03.2018.
- Azeri Türk Dergisi* (1929). 11. Şanlı Yıldönümü, Yıl: 2, Sayı: 25/3, 1.
- Azeri Türk Dergisi* (1931a). Azeri Türk Dört Yaşında, Yıl: 4, Sayı: 32/1, 15.
- Azeri Türk Dergisi* (1931b). Petrol ve Kan, Yıl: 4, Sayı: 32/1, 1.
- Bala, Mirza (1953). Azerbaycan Muhacirlik Matbuatının Otuz Yıllığı, *Azerbaycan Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 7 (19), 8-12.
- Bala, Mirza (1955). Resulzade Mehmet Emin, *Dergi Dergisi*, Yıl:1, Sayı: 1, 135-136.
- Bala, Mirza ve Önal, Selçuk (1991). Azerbaycan Mühacirlik Matbuatının Altmışsekiz Yıllığı, *Azerbaycan Dergisi*, Yıl: 40, Sayı: 282, 86-87.
- Biter, Kurban (1955). Mehmet Emin Resulzade'nin Cenaze Töreni, *Azerbaycan Dergisi*, Yıl: 4, Sayı: 12 (36), 25-28.
- Caferoğlu, Ahmet (1929). Tarihte Azerbaycan-Rus Münasebatı, *Odlu Yurt Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 9-10-11, 4.
- Can, Adem (2007). Yeni Kafkasya Mecmuası, *Bilig Dergisi*, Sayı: 41, 110-115.
- Copeaux, Etienne (1997). Prometeci Hareket, *Unutkan Tarih*, Haz: Semih Vaner, İstanbul: Metis Yayınları.
- Çağın, Sabahattin (1997). Azeri Türk Dergisinin Bibliyografyası, *Kardaş Edebiyatlar Dergisi*, Sayı: 40, 19.
- Dergi Dergisi* (1962). Ceyhun Hacıbeyli, Yıl: 8, Sayı: 30, 95.
- Dönmez, Hamit (1955). Ey Meşale Sen Sönmeyecektin (şiir), *Azerbaycan Dergisi*, Yıl: 4, Sayı: 12 (36), 23.
- Ebülhesenli, Elşen (1991). Mehmet Emin Resulzade, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı: 56, 21.
- Elçin (1994). *Mehmet Emin Resulzade*, Bakü: Şark - Garp Yayınevi.
- Halil (1973). Acı Bir Gerçek, *Azerbaycan Dergisi*, Yıl:22, Sayı: 208, 48.
- İbrahimli, Haleddin (1996). *Azerbaycan Siyasi Muhacereti*, Bakü: Elm Yayınevi.
- Karaca, Ahmet (1991). 27 Nisan ve Ötesi, *Azerbaycan Dergisi*, Yıl: 40, Sayı: 278, 5.
- Mehmetzade, M. B. (1929a). İstilanın Asıl Maksadı, *Odlu Yurt Dergisi*, Yıl:1, Sayı: 3, 3.
- Mehmetzade, M. B. (1929b). Otuz Bir Mart!, *Odlu Yurt Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 2, 4.
- Mehmetzade, M. B. (1931). Azerbaycan'a Kimler Hakim?, *Odlu Yurt Dergisi*, Sayı: 5-6(30-31).
- Mehmetzade, M. Bala (1956). Azerbaycan Sovyet İmha Siyaseti, *Dergi Dergisi*, Yıl:2, Sayı: 5, 51-52.
- Odlu Yurt Dergisi* (1929a). Azerbaycan'ın Milletler Cemiyeti'ne Müracaatı, Sayı: 8, 3.
- Odlu Yurt Dergisi* (1929b). Büyük Felaket Karşısında, Yıl: 1, Sayı: 6, 2.

- Odlu Yurt Dergisi* (1929c). Çehremiz, Yıl: 1, Sayı: 1, 1.
- Odlu Yurt Dergisi* (1929d). Kafkasya Birliği, Yıl:1, Sayı: 8, 3.
- Odlu Yurt Dergisi* (1930). Ağustos Zaferi Münasebetiyle, Yıl: 2, Sayı: 20 (8), 3.
- Odlu Yurt Dergisi* (1931a). Üçüncü Yıl, Yıl: 3, Sayı: 1 (26), 1-2.
- Odlu Yurt Dergisi* (1931b). Odlu Yurt İdarehanesinden, Yıl:3, Sayı: 3 (28), 1.
- Resulzade, M. Emin (1934). *Sefibeycilik*, İstanbul.
- Resulzade, M. E. (1953). Yaşasın Türkiye Cumhuriyeti, *Azerbaycan Dergisi*, Yıl:2, Sayı: 7, 4.
- Resulzade, M. Emin (1996). *Azerbaycan Problemi*, Çev.: Perihan Mete; Sabahattin Şimşir. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları - 45.
- Şimşir, Sabahattin (1995a). Türkiye'deki Azerbaycan Matbuatı, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı: 97, 61-62.
- Şimşir, Sabahattin (1995b). *Mehmet Emin Resulzade'nin Türkiye'deki Hayatı, Faaliyetleri ve Düşünceleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları -144.
- TDK (Türk Dil Kurumu Sözlüğü) (2018). Muhaceret, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b1cf4702c9068.38212850. Erişim tarihi: 09.01.2018.
- Yagublu, Nesiman (2015). *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi*, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları - 59.
- Yurtsever, A. (1952). Atatürk ve Dış Türkler, *Azerbaycan Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 8, 5.
- Zeyneloğlu, Rahim (1955). Büyük Üstadın Hatırası, *Azerbaycan Dergisi*, Yıl:4, Sayı: 12(36), 18.